

Доў Коген (Бэрл Каган)

Маё жыццё

(фрагмэнт)

<http://novogradok.multiply.com/>

1. Навагрудак - горад, дзе я нарадзіўся

Паселішча на месцы сучаснага Навагрудка па некаторых звестках было заснавана ў XII ст. князем Кіеўскага княства Яраславам Мудрым. Яно павінна было служыць крэпасцю для аховы рускай мяжы ад нападаў нарманскіх плямён і хрысціян-тэўтонцаў.

Месца для гарадзішча было выбрана удала як са стратэгічнага, так і з тапаграфічнага пункту гледжання. Горад знаходзіцца на адлегласці 140 км на поўдзень ад Вільнюса (Вільна), сучаснай сталіцы Літвы, і 150 км на захад ад Мінска, сталіцы сучаснай Беларусі (раней Беларусіі). Ён пабудаваны на ўзвышшы і кантралюе наваколле і галоўныя дарогі.

Замак з яго масіўнымі сценамі, вежамі, глыбокімі ірвамі і пад'ёмнымі мастамі быў амаль што непрыступным. Мясцовае насельніцтва знаходзіла прытулак за яго сценамі падчас варожых нападаў.

Значэнне Навагрудка ўзрасло падчас кіравання літоўскіх князёў, а таксама ў аб'яднаным каралеўстве Польшчы і Літвы ў XV ст. У гэты час горад меў насельніцтва ў 12 000 чалавек і вырас у значны культурны цэнтр. У час панавання вялікіх літоўскіх князёў у Навагрудку рэгулярна склікаўся Вяроўны суд, альбо Трыбунал, там адбываліся афіцыйныя ўрачыстасці накшталт каралеўскіх вясяляў, парадаў ў гонар перамог і з'езды мясцовай арыстакратыі. Жыхары Навагрудка карысталіся асобымі гандлёвымі і падатковымі прывілеямі.

Упершыню яўрэі пасяліліся ў Навагрудку ў пятнаццатым стагоддзі. Большасць з іх, магчыма, трапіла сюды з Польшчы і Расіі. У пачатку XX ст. 70% гарадскога насельніцтва складалі яўрэі, у большасці – рамеснікі і купцы.

У Рэчы Паспалітай, якая ўзнікла пасля першай сусветнай вайны, Навагрудак з'яўляўся цэнтрам ваяводства. І хоць ён не быў ні буйным гандлёвым цэнтрам, ні самым вялікім горадам у рэгіёне, яго абралі сталіцаю ваяводства за слаўнае гістарычнае мінулае і непаўторную, рэдкую прыгажосць.

У Навагрудку нарадзіўся вялікі польскі паэт Адам Міцкевіч, які апісваў прыгажосць гэтай зямлі ў сваіх творах.

Жывучы ў выгнанні ў Італіі, ён выказваў сваю тугу па радзіме, параўноўваючы родны кут са здароўем, якое шкадуе толькі той, хто яго страціў, і сцвярджаючы, што толькі той, хто ад'язджае далёка, можа па-сапраўднаму ацаніць рэдкае хараства Навагрудка і пашкадаваць, што больш не жыве там.

Міцкевіч добра ведаў яўрэйскіх жыхароў горада, захапляўся імі, усхваляў добрыя якасці іх характару, іх адданасць і адукаванасць, прыгожую традыцыю сямейных адносін. Ён ведаў многіх таленавітых яўрэяў Навагрудка. Адзін з іх, музыка-цымбаліст, нават быў апісаны паэтам у найбуйнейшым ягоным творы паэме «Пан Тадэвуш». Цымбаліст Янкель быў сапраўдным артыстам. Яго музыка пранікала ў сэрцы слухачоў. Калі Янкель іграў, то ў яго музыцы гучала і слаўная мінуўшчына горада і краю, і адышоўшыя ў нябыт трагедыі і пакуты гэтай зямлі, і надзея на лепшую будучыню, і квецень вясны... Міцкевіч напісаў гэтую вялікую паэму, жывучы ў выгнанні ў Францыі, у час, калі Польшча была падпарадкавана

Расійскай імперыі.

У Наваградку жыло шмат музыкаў: існаваў хор, былі кантары-салісты, прафесіяналы і аматары, якія выдатна чыталі Святое Пісанне. Таксама жылі хасіды, якія прыгожа спявалі свае мелодыі, існаваў аркестр пажарнай каманды, дзіцячы хор, а моладзь – студэнты іешывы – выконвалі вечную песню гемары. Акрамя музыкаў, яўрэйская абшчына Навагрудка ганарылася сваімі пісьменнікамі, мысліцелямі і сусветна вядомымі равінамі, а таксама сваімі лідэрамі, сваімі культурнымі і дабрачыннымі ўстановамі, той асаблівай дабразычлівай атмасферай, што панавала ў абшчыне. Простыя людзі, рамеснікі і гандляры, якія часта жылі даволі бедна, трывалі нястачу і нават голад, каб даць сваім дзецям адукацыю, – гэта азначала яўрэйскую адукацыю на іўрыце, якая выхоўвала ў дзяцей любоў да далёкай радзімы ў Палесціне і пачуццё патрыятызму. Гэтыя далёка не заможныя людзі змаглі стварыць у Навагрудку дзесяткі культурных, фінансавых і грамадзянскіх устаноў, якія духоўна ўзбагацілі іх жыццё.

Навагрудскі іешывы Дом Іосіфа (Бейт-Іосэф), заснаваная ў 1896 годзе, набыла вядомасць ва ўсім яўрэйскім свеце. Многія гады яе ўзначальваў равін (Ба'аль Хамусар) Іосэф Йозэль Горвіц. Гэтая іешыва стала вядомай, дзякуючы высокай маральнасці сваіх студэнтаў, выхаваных на Дактрыне Маральнасці, якая грунтавалася на глыбокай веры, разглядала праблемы вечнасці існавання чалавека на зямлі і мэты жыцця. У той час Дактрына Маральнасці прыцягваючы маладых яўрэяў па ўсёй Беларусі і Украіне. Іешывы накітавалі навагрудскай Бейт-Іосэф былі заснаваны ў іншых гарадах, прыцягваючы маладых студэнтаў і старэйшых мужчын, якія адчувалі прыхільнасць да Дактрыны. Многія студэнты, адукаваныя і выхаваныя ў Бейт-Іосэф, пазней сталі вялікімі равінамі і вучонымі, пісьменнікамі і паэтамі. Іх працы ўвекавечваюць навагрудскую іешыву і падкрэсліваюць значэнне маральнасці для яўрэйскай нацыі.

Неўзабаве пасля першай сусветнай вайны і Бальфорскай Дэкларацыі, калі сіянісцкі рух ахапіў яўрэйскія дыяспары і пачалася трэцяя Алія, у Навагрудку адчынілася школа Х.Н.Баліка з навучаннем на іўрыце – яўрэйская школа Тарбут. Праграма навучання ў ёй была падобна да навучальнай праграмы ў школах Палесціны, усе прадметы ва ўсіх класах выкладаліся на іўрыце. Для школы была характэрна станоўчая атмасфера навучання, выхаванне яўрэйскага самаўсведамлення і прыхільнасці да сіянісцкіх ідэалаў. Сапраўды, многія яе выпускнікі ўрэшце трапілі ў Ізраіль і прынялі ўдзел у стварэнні і ўсталяванні нацыянальнай дзяржавы.

Існавала яшчэ некалькі іншых яўрэйскіх школ і невялікіх іешыв, такіх як рэлігійная школа руху Міцрахі з навучаннем на іўрыце і прыватныя хедэры (пачатковыя школы), у якіх мелаеды (настаўнікі) вучылі дзяцей з ранняга ўзросту. Пяцігадовыя дзеці навучаліся там іўрыту, малітвам, вывучалі Тору. Ва ўзросце 13 год іх рыхтавалі да Бар-міцва.

Яўрэйскія дзеці наведвалі таксама і польскія школы Навагрудка: пачатковую і сярэдняю. Усе дзеці вучыліся ў той ці іншай школе. Яўрэі Навагрудка лічылі, што, даючы адукацыю сваім дзецям, яны гарантуюць будучыню нацыі.

Асабліва вядомымі былі гарадскія сінагогі, большасць якіх знаходзілася на Сінагагальнай плошчы. У Вялікую сінагогу з яе ўнікальнай архітэктурай,

вытанчанымі ўпрыгожваннямі і завіткамі Святой Аркі і Вялікім Бэйт Мідрашам (Домам Навукі) многія яўрэі прыходзілі вывучаць Тору. Існавалі ў Навагрудку і меншыя сінагогі, прычым кожная належала рамеснікам той ці іншай прафесіі: сінагогі Хасідзім, Мітнашдзім і Мітаскім. У лік дабрачынных арганізацый уваходзіў прытулак для сірот, якім кіраваў грамадскі камітэт, забяспечваючы ўсе патрэбы яўрэйскіх дзяцей-сірот Навагрудка. Пры ім знаходзілася Шоқдэі Млаха – прафесійная школа. Калі дзеці падраслі, яны наведвалі гэтую школу, дзе атрымлівалі прафесію, што дапамагала ім у будучым. Таксама па накіраванню грамадскага камітэта кожны сірата мог авалодаць прафесіяй у майстэрні прафесійнага рамесніка, каб потым працаваць самастойна.

Дом састарэлых Мошаў Сканім клапаціўся пра ўсіх старых людзей, якія не маглі больш заставацца ў сваіх сем'ях.

Існавала таксама гарадская яўрэйская бальніца, дзе ў першую чаргу лячылі бедных яўрэяў. Урачамі працавалі таксама яўрэі, і бальніца мела добрае абсталяванне, нават радзільную палату. Гэтая бальніца, знакамітая высокім прафесіяналізмам урачоў і дабрачынасцю персанала, абслугоўвала таксама пацыентаў з усяго наваколя.

Розныя сіянісцкія рухі і партыі мелі свае прадстаўніцтвы ў Навагрудку. Самым значным сярод моладзевых рухаў быў Хашомер Хацаір, удзельнікі якога праводзілі адукацыйныя семінары ва ўсіх гарадскіх школах. Хехалуц арганізаваў лагеры Хехшара, удзельнікі якіх набывалі сельскагаспадарчыя навыкі і рыхтаваліся да Аліі (перасялення) ў Палесціну. Ад членаў усіх сіянісцкіх моладзевых рухаў патрабавалі вывучэння іўрыту.

Фінансавыя ўстановы, якія дзейнічалі ў горадзе, былі прадстаўлены Гандлёвым і Рамесным банкамі.

Дзейнічаў шэраг іншых яўрэйскіх устаноў. Таварыш Баселевіч выдаваў яўрэйскі штотыднёвік, які змяшчаў матэрыялы аб усім, што адбывалася ў грамадскім жыцці яўрэйскай абшчыны.

Існавала і гарадская бібліятэка, дзе можна было двойчы ў тыдзень браць кнігі на іўрыце, ідыш, польскай і рускай мовах. Атлетычны Саюз Макабі праводзіў урокі фізкультуры для ўсіх узростаў у добра абсталяваным спартыўным зале. Там жа трэніраваліся розныя спартыўныя каманды. Саюз Макабі меў свае стадыёны, дзе праводзіліся футбольныя і валебольныя матчы і спаборніцтвы па лёгкай атлетыцы. Футбольная каманда Макабі атрымала шмат перамог у спаборніцтвах з яўрэйскімі і польскімі футбольнымі камандамі з суседніх гарадоў. Яўрэйскі аматарскі тэатр ставіў п'есы, большай часткай на ідыш і час ад часу на іўрыце, якія збіралі вялікую, поўную энтузіязма, аўдыторыю.

Больш чым 500 гадоў многія пакаленні яўрэяў жылі ў Навагрудку. Сярод іх былі прапаведнікі-настаўнікі Торы, простыя людзі, рабочыя, мітнагеды і хасіды, настаўнікі маральнасці з іешывы Бейт-Іосэф і адукаваныя вучоныя, сіяністы і рэвалюцыянеры. Яны будавалі навучальныя ўстановы і іешывы, школы па вывучэнню іўрыту і ідыш, іншыя адукацыйныя ўстановы, у якіх вучылася шмат дзяцей і працавалі настаўнікі Торы. Яўрэі Навагрудка ўнеслі каштоўны ўклад у рост і развіццё горада ва ўсіх сферах яго жыцця.

Халакост знішчыў гэтую выдатную яўрэйскую абшчыну. З 6 000 навагрудскіх яўрэяў выратаваліся некалькі соцень чалавек. Яны змаглі нейкім чынам уцячы

ад нацысцкіх забойцаў, многія далучыліся да партызан і гераічна змагаліся супраць немцаў і іх прыспешнікаў. Выключную мужнасць паказалі падчас акупацыі яўрэі Навагрудка: 1 200 чалавек узялі ў рукі зброю, каб адпомсціць за смерць сваіх родных. Яны ўвайшлі ў склад партызанскага атрада пад кіраўніцтвам братоў Бельскіх. Большасць былых партызан зараз жывуць са сваімі сем'ямі ў Ізраілі. Яны стварылі там свае арганізацыі, каб «памятаць і ніколі не забыць» жахі нацызму і Халакосту, каб памяць аб нашай выдатнай абшчыне, нашых замардаваных любімых сем'ях, нашых дарагіх бацьках, братах і сёстрах жыла вечна.

2. Наша сям 'я

Сям'я майго бацькі

Мой дзед па бацьку Лейзер Каган быў рымарам. Майстэрню ён атрымаў у спадчыну ад свайго бацькі. Яна стаяла на вуліцы Рацэло ў Навагрудку, побач з дзедавым домам. Дзед быў выдатным рамеснікам. Землеўладальнікі зблізку і здалёк прыязджалі да яго, каб заказаць сёдлы для сваіх коней. Мясцовыя сяляне таксама яго ведалі і паважалі за сумленнасць. Дзед быў вядомы ў наваколлі пад мянушкай «Лізерко».

Дзедава жонка Ідэле была міласэрнай жанчынай і першакласнай гаспадыняй. Лейзер і Ідэле мелі пяцёра дзяцей: трох сыноў — Мошэ (мой бацька), Іцхака і Янкеля і дзвюх дачок — Хайке і Цвію-Бэлу. Калі хлопцы падраслі, то далучыліся да сямейнага бізнеса, які квітнеў, нягледзечы на цяжкі час і палітычную нестабільнасць. У першую сусветную вайну Навагрудак займала адна армія за другой: войскі рускага цара, потым немцы, потым балышавікі... Пасля вайны прыйшлі палякі і з'явіліся розныя групоўкі, у тым ліку польскія і меншавіцкія... Але ў вечна зменлівым свеце сям'я наша заставалася дружнай і працавітай.

Мой дзядзька Іцхак памёр маладым ад тыфу. Фотаздымак, што вісеў у нашай сталовай, перадаваў яго вялікае падабенства з маёй цёткай Хайке. Цётка Хайке выйшла замуж за Нотке Сухарскага, лудзілышчыка. У іх было трое дзяцей: старэйшая дачка Шэйндэль, сын Сролік і самая малодшая дачка Ідэле, названая так у гонар маёй бабулі. Дарагая маленькая Ідэле памёрла ад апендыцыту ў 1934 годзе ва ўзросце 3 гадоў. У той час у Навагрудку не было дастаткова дасведчаных урачоў, каб зрабіць неабходную аперацыю. Мой дзядзька Янкель павёз дзіця да хірурга ў Вільню, але занадта позна, і аперацыя не змагла выратаваць яе жыццё.

Мая другая цётка, Цвія-Бэла, выйшла замуж за Калмана Сандэроўскага і пераехала ў горад Дзятлава, што ў 30 км ад Навагрудка. Яны мелі аднаго сына — Лейзера, майго стрыечнага брата, які зараз жыве ў Квутцат Кінерэт (Ізраіль). Цётка памёрла пры родах ці адразу пасля іх, і Лейзер рос у нашым доме ў Навагрудку.

Я ніколі не ведаў майго дзеда. Ён памёр ад заражэння крыві яшчэ да майго нараджэння. Магчыма, ён падхапіў хваробу ў сваёй майстэрні. Бабуля Ідэле была богабаязнай жанчынай, ціхай і лагоднай, добрай жонкай і выдатнай гаспадыняй. Я памятаю яе, калі мне было 3-4 гады. Паралізаваная і прыкаваная да крэсла, яна днямі сядзела ля стала ў сталовай, чытаючы Святое Пісанне і малітоўныя кнігі. Яе старэйшы сын Мошэ (мой бацька) клапаціўся аб бабулі з бясконцым цярпеннем і адданасцю. Ён падымаў яе з ложка кожную раніцу, апранаў, карміў і клаў спаць, дапамагаў і пры іншых біялагічных функцыях. Бабуля Ідэле памёрла летам 1927 года. Я памятаю той ранак пятніцы. Бацька прыйшоў, як заўсёды, каб падняць бабулю з ложка і знайшоў яе мёртвай. Яна сядзела, адкінуўшыся на падушкі і трымаючы ў руцэ шклянку з вадой.

Пасля смерці дзядулі Лейзера (я не памятаю дакладна, калі гэта адбылося), справам і сям'і заняліся абодва яго сыны: мой бацька Мошэ і дзядзька Янкель. Бацька быў выдатным рамеснікам. Ён вырабляў найлепшай якасці сёдлы і вупраж. У яго быў асаблівы дотык, ён меў цярпенне і старанне сапраўднага мастака. Бацька

мог адрамантаваць гадзіннік альбо швейную машынку, мог уручную пашыць футбольны мячык, умеў вязаць, мог зрабіць сваімі рукамі амаль усё... Ён быў спакойным і памяркоўным, добрым мужам і выдатным сем'янінам. Яго брат Янкель атрымаў лепшую за яго адукацыю, і хоць не быў такім адмысловым рамеснікам, затое меў талент камерсанта. Супрацоўніцтва братоў было вельмі паспяховым, іх справы квітнелі, бізнес пашыраўся. З цягам часу яны адчынілі магазіны, дзе прадавалі розныя скураныя вырабы: вупраж, чаравікі і боты, пашытыя са скуры і з футра. Гэта дало ім магчымасць адчыніць яшчэ адну майстэрню, у якой шылі чаравікі, сандалі і асабліва абутак на крэпадэшве, які карыстаўся вялікім попытам у той час.

Сям'я маёй маці

Я не ведаў дзеда па лініі маці, Берла Гурэвіча, які памёр да таго, як я нарадзіўся. Бабуля расказвала, што ён быў настаўнікам і дзеячам культуры, добра ведаў Святое Пісанне і пісаў вершы.

Мая бабуля Ханна Гітэль Гурэвіч вяла хатнюю гаспадарку ў Карэлічах – невялікім горадэ, які знаходзіцца на адлегласці 21 км ад Навагрудка. Я добра памятаю дом бабулі, таму што правёў там многія летнія канікулы. Драўляны вясковы дом стаяў на беразе ракі. Побач – вялікі агарод, у якім раслі галоўным чынам агуркі. Іх вазілі на продаж у Навагрудак, і гэта прыносіла дадатковы даход у сямейны бюджэт.

Бабуля мела чацвярых дзяцей: трох дачок – Шошка (мая маці), Дворэ і Малку і сына Іосэфа.

Дзядзька Іосэф Гурэвіч ажаніўся з Брэйнай Фейгель Лондан, якая паходзіла са знакамітай сям'і равінаў і знаўцаў Торы. Яны таксама жылі ў Карэлічах і мелі трох дачок: Рахель, Нахаму і Хасю. Сям'я валодала магазінам скураных тавараў, але жыла даволі сціпла. Дзядзька Іосэф быў хваравітым чалавекам і, здаецца, пакутаваў на дыябет. У ягонай жонкі Брэйны Фейгель быў брат Шлёма Лондан, які жыў у Англіі. Гэта быў высокапаважаны і вельмі багаты гандляр футравымі вырабамі. У 1937 годзе багаты дзядзька Шлёма наведаў Карэлічы і забраў трынаццацігадовую пляменніцу Рахель Гурэвіч да сябе ў Англію. Рахель пакінула сваю сям'ю, атрымала адукацыю ў Англіі і пазней выйшла замуж за Сэма Конігсберга. Рахель і яе сям'я жывуць у Лондане і пасення.

У Конігсбергаў нарадзілася трое дзяцей: сын Давід і дзве дачкі – Джэніфер і Дэбора (Дэбі). Цётка Брэйна Фейгель таксама мела сястру, якая жыла ў Палесціне – Това Раговін з Кфар-Сава.

Дзядзька Іосэф Гурэвіч, яго жонка Брэйна Фейгель і іх дачкі Нахама і Хася загінулі падчас Халакосту.

Мая другая цётка з боку маці, а менавіта яе малодшая сястра Малка Гурэвіч, выйшла замуж за Хайма Капушэўскага з Карэліч і мела двух сыноў, Берэла і Нохіма. Усе яны загінулі падчас Халакосту.

Наша сям'я

У мяне не шмат звестак аб тым перыядзе жыцця, калі бацька і яго брат Янкель былі яшчэ нежанатымі. Здаецца, абодва ў юнацтве перажылі моцнае каханне,

асабліва Янкель, але ў той кансерватыўны час нічога добрага з таго не атрымалася. Падчас першай сусветнай вайны мой бацька служыў у рускай арміі, трапіў у нямецкі палон і некалькі гадоў правёў у Германіі ў якасці ваеннапалоннага.

Бацька пазнаёміўся з маёй маці Шошкай Гурэвіч з дапамогай сваці. Вяселле згулялі ў бацькоўскім доме ў Навагрудку. Шлюб аказаўся вельмі шчаслівы. Маці была высокай, прыгожай жанчынай з многімі добрымі якасцямі. Добрая, адданая, лагодная і сумленная, яна была выдатнай гаспадыняй, якая ганарыцца сваім домам, за што і карысталася аўтарытэтам. Яна аказалася цудоўнай жонкай і адданай маці.

Калі яна з'явілася ў сям'і Каганаў, то адразу стала кіраваць хатняй гаспадаркай у доме, дзе па-ранейшаму жылі бабуля Ідэле і яе дзеці Янкель і Хайка. Маці шчыра клапацілася аб паралізаванай свекрыві, якую любіла і якой захаплялася. Хутка маці адчула, што стала членам добрай і своеасаблівай сям'і, якая да таго ж была даволі заможнай.

Янкель на некалькі гадоў маладзейшы за майго бацьку, усё яшчэ быў не жанаты, і ў маці з'явіўся фантастычны план пажаніць Янкеля і сваю малодшую сястру Дворэ. Выканаць гэтую ідэю было даволі няпроста, бо Янкель быў выдатным маладым чалавекам і лічыўся добрым жаніхом. Многія дзяўчаты імкнуліся заваяваць яго сэрца. Але настойліvasць маёй маці атрымала ўзнагароду. Дворэ была вельмі прыгожай дзяўчынай і спадабалася Янкелю. Такім чынам, браты Мошэ і Янкель Каганы пабраліся шлюбам з сёстрамі Шошке і Дворэ Гурэвіч.

Абедзве сям'і жылі разам у вялікім дзедавым доме, які з цягам часу аднавілі і пашырылі. І бізнесам яны таксама займаліся разам.

Пазней, калі сястра майго бацькі Хайке выйшла замуж за лудзільшчыка Нотке Сухарскага, іх пасагам стаў дом, што стаяў побач з нашым. Другая сятра, Цвія-Бэла, пераехала жыць да свайго мужа Калмана Сандэроўскага ў Дзятлава.

У нашым доме мая маці вяла гаспадарку, а цётка Дворэ, у якой таксама меўся талент да камерцыі, працавала ў сямейных скураным і абутковым магазінах. Наш дом з'яўляўся выдатным прыкладам спакою, любові і дружбы. Хоць тут і жылі дзве сям'і, я не памятаю ніводнай спрэчкі альбо сваркі паміж імі, нават слова незадаволенасці. Здзіўлялі адзінства і адданасць, якія панавалі ў нашай сям'і. Праз некалькі гадоў у абедзвюх сем'ях нарадзіліся дзеці, але і гэта не парушыла агульнай гармоніі. Аб уласных дзецях і братавых дзецях аднолькава клапаціліся, аднолькава любілі іх і давалі аднолькавую адукацыю.

Браты сумесна займаліся справамі, і грошы дзяліліся адкрыта і ахвотна. Калі сёння я ўспамінаю, як усё ў іх было арганізавана, то мінуўшына здаецца мне занадта добрай, каб быць праўдай. Як такое незвычайнае партнёрства існавала ў такім ідэальным выглядзе на працягу многіх гадоў? Часткова гэта тлумачыцца тым, што абудва браты ажаніліся на дзвюх сёстрах, але ж браты і сёстры могуць часам спрачацца і не згаджацца адзін з адным... Толькі не у нашай сям'і! Я ніколі не чуў сваркі, спрэчкі ці грубага слова. Ані жэсту незадаволенасці! У гэтым партнёрстве не заставалася месца для зайздасці і рэўнасці. Кожны ўносіў свой уклад у аб'яднаную сям'ю як у адно цэлае.

Калі маёй стрыечнай сястры Нахаме споўнілася 10 год, яна падхапіла хваробу

лёгкіх. Доўгі час ёй патрабаваўся асобы дагляд і медыцынская дапамога. Мая маці клапацілася аб ёй дзень і ноч з бясконцай адказнасцю, і калі дзіця пачало папраўляцца, яна ўздыхнула з палёгкай і адчула сябе сапраўды шчаслівай.

Наш дом

Я нарадзіўся 5 мая 1922 года, хутка пасля заканчэння першай сусветнай вайны. Мяне назвалі Берл (Доў) у гонар дзеда маёй маці, Берла Гурэвіча. Я быў першынцам у сваіх бацькоў. Мне казалі, што ў дзяцінстве я часта хварэў, пакутаваў ад боляў жывата, цяжкага коклюшу і розных іншых дзіцячых хвароб. Мой бацька і ўся сям'я вельмі хвалявалася за мяне. У раннім узросце маё развіццё ішло запаволена і досыць праблематычна.

Я рос вельмі худым, таму кожнае лета цётка Дворэ ездзіла са мной на адраўленчы курорт у Наваельню. Там на працягу цэлага месяца мяне нашпігоўвалі рознай высокакаларыйнай ежай: маслам, вяршкмі і пірожнымі. На выхадныя нас наведвалі астатнія члены сям'і, і ўсе радаваліся, калі я набіраў некалькі кілаграмаў. Аднак, вярнуўшыся дадому, я хутка губляў гэтыя каштоўныя кілаграмы і вяртаў сваю звычайную вагу. Што было яшчэ горш, пасля адных канікул я пачаў кожную раніцу ванітаваць. Калі мясцовыя ўрачы не змаглі дапамагчы, дзядзька Янкель павёз мяне ў Вільню, каб паказаць спецыялістам. На шчасце, я хутка перарос гэты перыяд.

Мой брат Лейзер, малодшы за мяне на 5 год, наадварот, рос моцным і здаровым дзіцем, якое хутка ператварылася ў прыгожага хлапчука: высокага, са светлымі валасамі. У сям'і яму далі мянушку "Лялька", у юнацкім узросце, брат стаў добрым спартсменам. Ён меў вялікую колькасць сяброў, яго ўсе любілі.

Першай у Янкеля і Дворы нарадзілася дачка Нахама, мяркую, у 1926 годзе. Яна была прыгожай дзяўчынкай, падобнай да сваёй маці. У 1929 годзе ў іх нарадзіўся сын Ідэль, названы так у гонар маёй бабулі Ідэле. Гэта і быў мой стрыечны брат Ідэль (цяпер яго завуць Джэк) Каган, сааўтар гэтай кнігі, які зараз жыве ў Лондане разам са сваёй жонкай Барбарай Штайнфельд.

Наш вялікі прасторны дом быў пабудаваны з дрэва і накрыты дахоўкай. Ён стаяў на вуліцы Рацэло ў яўрэйскім квартале ў цэнтры Навагрудка. Квартал наш лічыўся бедным і знаходзіўся ў нізіне. Драўляныя дамы там цесна ляпіліся адзін да аднаго. Большасць жыхароў былі беднымі рамеснікамі з вялікімі сем'ямі. Наша сям'я і сям'я маёй цёткі Хайкі Сухарскай лічылася заможнымі, іх паважалі не толькі на вуліцы, але і ва ўсім Навагрудку.

Я памятаю вуліцу Рацэло, калі на ёй яшчэ не было тратуараў. Вясной, калі раставаў снег, і восенню, калі ішлі дажджы, яна ператваралася ў бруднае балота. Зімой пакрытыя снегам схілы ператвараліся ў пляцоўкі для гульні, дзе шумна спаборнічалі адзін з адным натоўпы дзяцей, катаючыся на самаробных лыжах і санках.

Вуліца Рацэло межавала з сядзібай, якая раней належала вялікаму паэту Міцкевічу. Каменная сцяна-агароджа вышынёй 5 метраў цягнулася ўздоўж усёй нашай вуліцы. У двары расло некалькі каштанаў, якія кожны год рана восенню скідвалі на зямлю калючыя каробачкі пладоў. Дзецьмі мы збіралі апаўшыя каштаны, часам у шкарлупіне, а таксама «дапамагалі» ім падаць, кідаючы палкі і

камяні ў шаты дрэваў. Сабранымі каштанамі, нанізанымі на вярхоўку, мы гулялі ў гульні, прычым розныя тыпы каштанаў мелі ўласную каштоўнасць.

Кожнае лета, асабліва калі канчаліся школьныя заняткі, дзеці з вуліцы Рацэло гулялі ў папулярныя гульні таго часу. Любімай гульній была так званая «Пігра»: мы кідалі палкі ў мішэнь, ролю якой звычайна выконвала бляшанка з-пад кансерваў, пастаўленая на грудзі камянёў на адлегласці 30 метраў. Таксама гулялі мы ў «Палант», падобны да сучаснага рэгбі, і многія іншыя гульні. На вуліцы Рацэло заўсёды мітусіліся дзеці. Тут быў цэнтр гульніў і іншай цікавай дзейнасці.

Побач з нашым домам у малых двухпакаёвых кватэрах жылі сем'і мясцовай беднаты. Часам яны нават галадалі. Памятаю, што наша сям'я звычайна аддавала ім адзенне і прадукты. Заўсёды перад набліжэннем святаў маці пераглядала нашы шафы з адзеннем і перадавала некаторыя рэчы суседзям, асабліва Шляхтманам, якія лічыліся самай беднай сям'ёй у квартале.

Шляхтманы жылі ў адным маленькім пакоі з трыма дзецьмі: Іосэфам, Бэлай і Мойшэле. Бэла памерла ў дзяцінстве ад дыфтэрыі. Яе маці Сорка таксама нарадзілася на вуліцы Рацэло. І маці Соркі – Баця, і яе брат Элі і сястра Хася таксама жылі там. Я яшчэ памятаю старую Бацю, рухавую гаваркую кабету невысокага росту. Сорка Шляхтман была простаю жанчынай, ціхай і сарамлівай. Яна выйшла замуж за чалавека з далёкай Седіцы, горада каля Варшавы. Хайм Шляхтман, жвавы і гаваркі, вельмі адрозніваўся ад сваёй ціхай жонкі. Хайм умеў расказваць захапляючыя гісторыі, у якіх не ўсё аказвалася чыстай праўдай. З-за гэтых прыдуманых гісторый, якія нараджаліся ў яго з надзвычайнай лёгкасцю, ён атрымаў мянушку “Хайм-лыгун”. Як я ўжо казаў, сям'я іх жыла вельмі бедна. Яны трымалі маленькую краму, дзе прадавалі посуд, каламазь і газу. Сорка займалася крамай, а Хайм рознымі іншымі «справамі», якія прыносілі яму малы прыбытак. На самой справе, часта ён увогуле сядзеў без работы, і Сорка мусіла забяспечваць сваю сям'ю сама. Калі бацька з дзядзькам адчынілі новую майстэрню па пашыву абутку, то Хайм атрымаў работу, і гэта неяк дапамагала існаваць яго сям'і.

Бацькі Хайма жылі ў Седіцы, але не падтрымлівалі сувязей з сынам. Яны ніколі не наведвалі яго, мала цікавіліся жыццём сынавай сям'і і наўрад ці калі-небудзь пісалі яму лісты. Але аднойчы бацькі Хайма прыехалі ў Навагрудак, і вось як гэта адбылося.

Калі фінансавае становішча Шляхтманаў стала яшчэ больш безнадзейным, чым звычайна, Хайм паслаў бацькам тэлеграму: «Ваш дарагі сын Хайм цяжка хворы. Ён памірае. Апошняе яго жаданне – ўбачыць перад смерцю сваіх бацькоў. Калі ласка, паспяшайцеся, калі хочаце застаць яго жывым». Бацькі Хайма прыехалі праз два дні. Яны знайшлі сына, ляжачага на падлозе і накрытага прасціной, у галовах яго стаялі свечкі, нібы ля памёршага. Калі бацькі ўбачылі «нябожчыка», то пачалі плакаць і галасіць. Але раптам адбыўся «цуд»: Хайм уваскрос! Ён прахапіўся, сеў на падлозе і абвесціў атарапелым сваякам, што яго не дапусцілі ў Царства Божае, а вярнулі на замлю клапаціцца аб сваёй сям'і, ратаваць сваіх дзяцей ад голаду, а таксама данесці Божую вестку сваім бацькам: калі яны хочуць дажыць да старых гадоў, то павінны дапамагаць і падтрымліваць свайго сына Хайма і яго сям'ю. Маці Хайма страціла прытомнасць, а яго бацька дастаў 100 злотых і аддаў Сорцы. Потым бацькі

ад'ехалі з Навагрудка, ні з кім не развітаўшыся, вярнуліся да сябе ў Седліцу і больш ніколі не прязджалі.

Хася, сястра Соркі Шляхтман, выйшла замуж за Шалома Пілеўскага і жыла ў двух невялікіх пакоях разам са старой маці Бацяй. У Пілеўскіх было чацвёрта дзяцей: тры сыны – Іцхак, Ізраэль і Іосэф і дачка Голда. Яны трымалі галантарэйную краму, якая ледзь-ледзь карміла сям'ю. Пазней старая Баця перанесла ўдар, і ёй стаў патрэбны асобы дагляд. Яна ляжала ў ложку ў доме Пілеўскіх некалькі гадоў і памерла ў 1934 годзе. Шалом Пілеўскі кінуў сваю сям'ю ў пачатку 1930-х і знік. Праз некалькі гадоў з Буэнас-Айрэса прыйшоў ліст, у якім Шалом пісаў, што жыве ў Аргенціне, працуе пекарам і кліча да сябе сям'ю. Вось так, за некалькі год да другой сусветнай вайны, нашы добрыя суседзі Пілеўскія паехалі да свайго бацькі Шалома ў Аргенціну. Не так даўно я сустрэкаў Іцхака, Ізраэля і Голду Пілеўскіх, калі яны наведвалі Ізраіль. Іх маці Хася яшчэ жыве, яна часта расказвае пра Навагрудак, вуліцу Рацэло і сваіх суседзяў. Яе сыны Іцхак і Ізраэль валодаюць у Буэнас-Айрэсе вялікай фабрыкай па пашыву жаночага адзення, і абое даволі заможныя. Яны расказалі мне, што здарылася адразу пасля іх прыезду ў Аргенціну. Высветлілася, што іх бацька Шалом – беспрытульны жабрак без шэлага ў кішэні. Сям'я перажыла вельмі цяжкія часіны, пакуль нарэшце дасягнула фінансавай стабільнасці.

Наш дом межаваў з агародам суседкі Ханны Міркі, і год за годам суседка скардзілася, быццам бы мы ламаем яе плот, вытоптваем і крадзем яе гародніну. Праўда, у гародзе Ханны Міркі раслі трускаўкі, і дзеці з усяго наваколя кожную ноч залазілі ў яе гарод і елі салодкія ягады. Я не ведаў мужа Ханны Міркі, ён памёр да майго нараджэння, але я памятаю яе трох сыноў: Арку (Аарона), Кошку і Янкеля. Арка, старэйшы, меў добрую адукацыю. Ён вывучаў тэорыю сацыялізму і працы Маркса і Энгельса. Пазней ён уступіў у камуністычную партыю, якая ў тагачаснай буржуазнай Польшчы дзейнічала ў падполлі. Калі Арка адчуў, што польскія ўлады сочаць за ім, то ўцёк у Савецкую Расію. Мяжа паміж Польшчай і Расіяй праходзіла тады на адлегласці 50 км на ўсход ад Навагрудка. Больш ад Аркі не прыходзіла ніякіх звестак. Хадзілі чуткі, што рускія адразу арыштавалі яго па абвінавчванню ў трацкізме і расстралялі падчас вялікай палітычнай чысткі. Браты Кошка і Янкель не ажаніліся і працягвалі жыць са сваёй маці. Янкель працаваў цырульнікам, хоць і быў не лепшым майстрам, але зарабляў сваю капейчыну, стрыгучы суседскіх дзяцей. Кошка ніколі нідзе не працаваў, і я не разумею, як гэтая сям'я магла пражыць? Магчыма ім дапамагаў агарод.

Калі пачалася другая сусветная вайна, і тэрыторыю Заходняй Беларусі занялі рускія войскі, Кошка зрабіў запыт аб сваім браце Арку. Яго накіравалі ў НКВД. Там прынялі яго заяву і сказалі прыйсці праз тыдзень, маўляў, да таго часу яны будуць мець інфармыцыю. Кошка вельмі хваляваўся увесь тыдзень, не мог дачакацца наступнай сустрэчы з афіцэрам НКВД. Нарэшце тыдзень мінуў, ён пайшоў на сустрэчу, і пасля таго мы не бачылі Кошку 6 месяцаў. Калі ён вярнуўся, то расказаў, што ўвесь гэты час сядзеў у турме, дзе ў яго дапытваліся пра брата і што яго таксама падазравалі ў прыналежнасці да трацкістаў. На шчасце, яго не катавалі і не выслалі ў Сібір. Уся сям'я Ханны Міркі загінула ў Халакост. Цётка Хайка з сям'ёй таксама жыла побач з намі. Сухарскія мелі

драўляны дом на вуліцы Рацэло. Потым дзядзька Нотке дабудоваў да яго прыбудову з чырвонай цэглы, дзе і размясцілася наша абутковая фабрыка. У цёткі Хайкі быў невялікі агарод, пасярод якога расла старая яблыня-антонаўка. Яе яблыкі на смак нагадвалі гатунак “Аляксандр Вялікі”. Яны былі чырвоныя, але даволі кіслыя, хаця дзецьмі мы любілі лазіць на яблыню і рваць яблыкі з верхніх галін. У агародзе раслі таксама кусты агрэсту. На іх вырасталі зялёныя, калючыя, але вельмі сакавітыя ягады, з якіх мы варылі смачнае сочыва. Яшчы ў агародзе раслі трускаўкі, і былі ўскапаны клумбы, на якіх сядзелі прыгожыя кветкі. Агарод цёткі Хайкі быў месцам адпачынку. Пад яблыняй стаяў стол і некалькі лавак, і летнімі вечарамі і па суботах там збіралася ўся сям’я. Мы пілі гарбату і каву, пераказвалі навіны, разважалі пра экзаменацыйныя і палітычныя праблемы, асабліва пра сітуацыю ў Германіі – апошнім часам адтуль, з захаду, патыхала бурай...

Сухарскія лічыліся паважанай і заможнай сям’ёй у нашым горадзе.

Дзядзька Нотке быў выдатным лудзілышчыкам. Ён меў уласную майстэрню ў склепе на Рынкавай плошчы і добра зарабляў. Цётка Хайка дапамагала мужу, рамантуючы парасоны. Яна заўжды трымалася свайго гаспадара і была добрай, працавітай, лагоднай жанчынай. Іх дом заўсёды быў адкрыты, яны мелі шмат сяброў. Нотке Сухарскі займаўся грамадскай дзейнасцю, уваходзіў у склад брацкіх камітэтаў па падтрымцы «рабочых» саюзаў і бальніцы.

Іх дзеці, Шэйндэль і Сролік, адчувалі цяпло і любоў сваёй маці і строгую дысцыпліну з боку бацькі, які быў суровым і пераборлівым выхавацелем. На пчасце, цётцы Хайцы хапала цяжкіх, разумення, такту і мудрасці, каб справіцца з патрабаваннямі і звычкамі мужа. Хайка і яе дзеці, Шэйндэль і Сролік загінулі падчас Халакосту. Калі пачалася вайна, Шэйндэль разам з сяброўкай Міхле Сасноўскай спрабавалі ўцячы з гета, якое нацысты стварылі ў будынку навагрудскага суда. Яны прапаўзлі над агароджай і ужо амаль дайшлі да рынку, але тут іх пазнала дзяўчына-полька і паведаміла паліцыі. Шэйндэль і Міхле арыштавалі, катавалі і потым пакаралі смерцю.

Нотке застаўся ў жывых і змагаўся разам з партызанамі ў атрадзе Бельскага. Пасля вайны, вярнуўшыся ў Навагрудак, ён памёр ад запалення кішак.

Наша сваячка Сара-Элька жыла са сваімі сваякамі Песяй і Песіным мужам Гаўрыэлем Чэслі у аднапакаёвай кватэры непдалёк ад навагрудскай сінагогі. Сара-Элька даводзілася сястрой дзядулі Лейзера. Мне не давялося ведаць яе мужа Леветона. Дзеці Сары-Элькі жылі хто ў Амерыцы, хто ў Францыі, і яна прыносіла мне маркі ад іх лістоў. Я памятаю дзедаву сястру добрай, прыемнай, адукаванай пажылой жанчынай, дасведчанай у Святым Пісанні.

Сару-Эльку ведалі ў Навагрудку і па-за межамі горада за яе лекарскі дар. Яна ратавала нават тых, на каго тагачасная медыцына махнула рукой. І яўрэі, і заможныя шляхцікі з горада і наваколя, з суседніх вёсак прыходзілі да Сары-Элькі па дапамогу. Яна ніколі не брала ні грошай, ні падарункаў за сваю работу. Для яе лекарская справа была міцвай—святым учынкам. Сара-Элька магла выганяць “злых духаў” і адрабляць урокі. Калі яе клікалі лячыць хворага ад дэпрэсіі ці неспакою, яна звычайна брала з сабою кавалак свінцу, расплаўляла яго над агнём і вылівала растопленае рэчыва ў гаршчок з халаднай вадой, які трымала над галавой пацыента. Свінец імгненна застываў, прымаючы розныя

формы. Сара-Элька ўважліва вывучала атрыманую фігурку і вызначала, што стала прычынай перапалоху альбо дэпрэсіі ў хворага: дзікая жывёла, канкрэтны чалавек ці злы дух. Пасля варажбы свінцом Сара-Элька шаптала пэўныя замовы і малітвы, і на тым лячэнне спынялася. Хворыя потым прызнаваліся, што пасля такой працэдуры адчувалі палёгку. Сара-Элька карысталася для лячэння кубкамі і рознымі лекавымі травамі. Песя, сваячка Сары-Элькі, якая жыла разам з ёй на працягу многіх гадоў, памерла ў 30-х гадах. Пасля яе смерці Сара-Элька выйшла замуж за Гаўрыэля Чэслі і засталася жыць у той жа кватэры.

Сара-Элька і Гаўрыэль загінулі ў Халакост.

3. Час да прыходу немцаў

На нашай вуліцы стаяў знакаміты хедар, у якім выкладаў меламед Альтэр Менакер. Дзеці пачыналі наведваць гэты хедар у пяцігадовым узросце і вучыліся на працягу некалькіх гадоў. Школьны год, як і плата за навучанне, дзяліўся на “зманім” (семестры). Дзяцей вучылі чытыць на іўрыце, з імі завучвалі малітвы і Тору. Альтэр Менакер карыстаўся рэпутацыяй добрага, але строгага настаўніка. Яго хедар заўсёды быў поўны дзяцей, якія вучыліся тут з раніцы да заходу сонца. Вяртаючыся дадому, вучні асвятлялі сабе дарогу газавымі лампамі. Памятаю, як Альтэр Менакер цярпліва сядзеў з кожным вучнем, сварыўся на яго альбо хваліў, як таго заслугоўваў выпадак. Калі поспехі былі нездавальняючымі, настаўнік біў дзяцей па руках сваёй драўлянай палкай.

Я хадзіў у школу Менакера некалькі гадоў. Ён добра са мной абыходзіўся, таму што мы былі суседзямі і таму, што нашу сям’ю паважалі. Я вельмі добра памятаю майго першага рэбе Альтэр Менакера – высокага бледнатварага яўрэя з густой чорнай барадой, суровага, нервовага і сентыментальнага адначасова. Ён быў богабаязным чалавекам, вывучаў Святое Пісанне дзень і ноч. Ён злёгка заікаўся, але чытаў у сінагозе для дзяцей у Навагрудку. Дзіўна, але калі ён чытаў Тору, то ніколі не заікаўся, а чытаў бегла і правільна, з адпаведнай “нігун” (інтанцыяй). Памятаю, кожны год напярэдадні Пурыма Альтэр Менакер чытаў у сваім доме для ўсіх, хто жыве на нашай вуліцы, Мэгілат Эстэр (Скрутак Эстэр). Святкаванне Пурыма адбывалася ведьмі весела, асабліва для дзяцей, якія трэслі сваімі трашчоткамі, стралялі з цацачных пісталетаў і стваралі як мага болей грукату і шуму рознымі хітрымі самаробнымі прыстасаваннямі, напрыклад такімі, як ключ і цвік, прыкручаны адзін да аднаго дротам. Адтуліна ў ключы запаўнялася серай, потым яе затыкалі цвіком, і ўсё гэтае прыстасаванне, кінутае ў сцяну, стварала гучны выбух.

Рыўка, жонка Менакера, памерла ад удара. Лячэнне, у склад якога ўваходзілі кровапусканне і п’яўкі, не дапамагло. Альтэр Менакер, яго дачка Эстер і сын Аўраам Шмуэль загінулі ў Халакост. Яго маладшы сын Ішы далучыўся да партызан і быў забіты падчас адной з баявых аперацый нямецкімі вартавымі.

Пасля некалькіх гадоў вучобы ў хедары Менакера мяне адправілі ў хедар вышэйшай ступені да меламеда Лейбеля па мянушке “Лейбель-шчака” (таму што на шчацэ ён меў шышку). Потым я наведваў хедар Парнаса і хедар Мірскага, дзе атрымаў веданне іўрыта і Торы, і пачаў вывучаць Талмуд. Аднак мая маці вельмі хацела, каб я, яе старэйшы сын, вучыўся ў польскай дзяржаўнай сярэдняй школе, названай у гонар паэта Адама Міцкевіча. Рыхтуючы мяне да паступлення ў гэтую навучальную ўстанову, вырашылі, што пасля хедараў я павінен спачатку правучыцца 4 гады ў польскай пачатковай школе, каб вывучыць польскую мову і свецкія прадметы, якія ўваходзілі ў спіс экзаменацыйных прадметаў пры паступленні ў вышэйшую школу. Трапіць яўрэю ў дзяржаўную сярэдняю школу Навагрудка было справай нялёгкай. Прымалася абмежаваная колькасць яўрэйскіх дзяцей, асабліва ў 1930-я гады, якія ў Польшчы пераважалі антысеміцкія настроі.

Калі я ўжо вучыўся ў польскай пачатковай школе, са мной працягвалі

займацца прыватныя выкладчыкі іўрыта, каб я не забыў сваю мову і іншыя навукі. У прыватнасці, у мяне засталіся добрыя ўспаміны пра настаўніка Аўсявіца, які дасканала ведаў яўрэйскую літаратуру і гісторыю, а таксама пра настаўніка Мірскага, разумнага, адукаванага сіяніста. Сара Школьнік займалася са мной цэлы год, рыхтуючы да ўступных экзаменаў у польскую сярэдняю школу. Яе лічылі адным з самых лепшых рэпетытараў. Калі я нарэшце здаў экзамены, уся сям'я вельмі радавалася, а маці ганарылася надзвычайна, што яе сына прынялі ў сярэдняю школу. Трыццаць яўрэйскіх студэнтаў здавалі туды экзамены, і толькі пяцёра паступілі. Многія бацькі зайросцілі маёй маці.

Але навучанне ў польскай сярэдняй школе ў 1936-39 гадах было цяжкім і складаным, асабліва для яўрэяў, бо яны не дасканала валодалі польскай мовай. Настаўнікі і прафесары часта ўшчамлялі яўрэйскіх студэнтаў і патрабавалі ад іх значна больш, чым звычайна патрабавалі ад астатніх навучыццаў. Я не адчуваў задавалення ад гадоў, праведзеных у польскай сярэдняй школе, і хоць скончыў яе паспяхова і ў 1939 годзе, за некалькі месяцаў да пачатку другой сусветнай вайны, атрымаў дыплом, мае ўспаміны аб гэтым перыядзе жыцця не зусім прыемныя. Аднак трэба прызнацца, што ў школе я карыстаўся папулярнасцю і завёў там шмат сяброў.

Да канца 1930-х у Польшчы нарасталая хваля антысемітызму. На палякаў, асабліва на моладзь і студэнтаў універсітэтаў, аказвалі моцны ўплыў тэорыі нямецкіх нацыстаў. У Польшчы была створана партыя “Свабодных Палякаў” (“Эндэкс”), якая заклікала грамадства да прыняцця антысеміцкіх законаў: байкоту яўрэйскага гандлю, абмежаванне допуску яўрэяў у вышэйшыя навучальныя і грамадскія ўстановы і розных іншых расісцкіх мер. Урад пачаў абмяжоўваць грамадскія правы яўрэяў і дапякаць ім іншымі спосабамі. Фізічныя расправы, біццё і нават пагромы становіліся ўсё больш будзённымі да канца 1938 г. Памятаю чутку, што распаўсюджвалася па Навагрудку якраз напярэдадні 1939 года: быццам бы палякі плануюць пагром у ноч на Сэдэр. Чуткі пацвярджаліся тым, што вялікая колькасць маладых палякаў, апранутых ва ўніформу, напярэдадні прыбыла ў Навагрудак з агітацыйнымі антысеміцкімі лозунгамі, якія змяшчалі пагрозы, што мясцовыя яўрэі вось-вось будуць знішчаныя. Сяляне з навакольных вёсак натоўпамі ішлі ці нават ехалі на вазах у Навагрудак з надзеяй пажывіцца за кошт пагромленых яўрэйскіх крам і магазінаў. Яўрэйскае насельніцтва горада напалохалася. У тую ноч мы не святкавалі Сэдэр. Жанчыны і дзеці з нашай сям'і і сям'і дзядзькі Нотке схаваліся ў падпамосці, у той час як мужчыны падрыхтоўваліся абараняць іх, узброіўшыся жалезнымі прутамі, сякерамі і віламі. Але пагром не адбыўся, гэтаму перашкодзіла мясцовая паліцыя. Потым казалі, нібыта шэфа паліцыі «падмазалі» вялікай сумай грошай, і гэта дапамагло яўрэям уратавацца.

Між тым чуткі аб магчымасці вайны з Германіяй пашыраліся. Мы добра разумелі, што дрэнна ўзброеная, састарэлая польская армія не зможа абараніць краіну ў выпадку вайны, якую мы цяпер чакалі. Наш страх перад немцамі ператварыўся ў рэальнасць. Чуткі аб там, што нацысты рабілі з яўрэямі ў іншых мясцовасцях, вельмі непакоілі, але нам не было куды ўцякаць.

У жніўні 1939 г. Савецкі Саюз і Германія падпісалі «Пакт аб ненападзенні». Другая сусветная вайна пачалася ў верасні 1939 г. Браніраваныя намецкія

дывізіі змяталі ўсё на сваім шляху, а польскія гарады знішчала нямецкая авіяцыя. Польская армія адступіла, пакінуўшы адкрытым шырокі фронт. Палякі змагаліся храбра, але смяртэльныя атакі польскай кавалерыі не ішлі ні ў якае параўнанне з нямецкімі танкамі.

Савецка-германскі дагавор, падпісаны міністрамі замежных спраў Молатавым і Рыбентропам, падзяляў тэрыторыю буржуазнай Польшчы паміж гэтымі двума магутнымі дзяржавамі. Заходнія землі Беларусі і Украіны, якія належалі Польшчы, цяпер уваходзілі ў склад Савецкага Саюза. Перадавыя часці нямецкай арміі спыніліся на ўсходняй мяжы, якая праходзіла па рацэ Буг. Чырвоная Армія вызваліла Заходнюю Беларусь, і ў Навагрудку ўсталявалася савецкая ўлада. Яўрэі горада радаваліся, бо савецкая ўлада бяспрэчна аказвалася лепшай за нямецкую, хаця багацейшыя яўрэйскія сем'і баяліся «чырвоных».

Яўрэйскія жыхары горада, асабліва моладзь і дзеці, тоўпіліся на вуліцах у захапленні ад войск Чырвонай Арміі, іх узбраення, танкаў і бронетэхнікі. На працягу некалькіх дзён праз горад ішлі батальёны кавалерыі і пяхоты, і мы ўсе знаходзіліся пад моцным уражаннем. Савецкія ўлады выдалі зварот, у якім грамадзян горада заклікалі вярнуцца да нармальнага жыцця, адчыніць крамы і майстэрні і ў будучым строга прытрымлівацца загадаў. Адбылося некалькі арыштаў, галоўным чынам высокапастаўленых польскіх чыноўнікаў і афіцэраў паліцыі, але збольшага ўсё было ціха. Мы зноў адчынілі нашы магазіны, поўныя скураных вырабаў і абутку, і змаглі зарабіць шмат грошай. Нашы справы квітнелі. Натойпы пакупнікоў, галоўным чынам рускіх салдат, змяталі тавар з паліц амаль падчыстую. Рускія нават не спрабавалі таргавацца і плацілі рублямі, а згодна з абменным курсам адзін рубель ішоў за адзін золты. Попыт на наш тавар быў такім вялікім, што мы паднялі цэны, але пакупнікі працягвалі ісці. За некалькі тыдняў магазін апусцеў, і не было з чаго абнавіць асартымент тавараў. У нас дома стаялі поўныя мяхі грошай. На жаль, хутка мы зразумелі, што іх сапраўдная вартасць ніжэй за афіцыйна аб'яўлены курс. Баючыся, што наперадзе нас чакаюць цяжкія часы, сям'я вырашыла прыхаваць частку добрай скуры і абутковых падэшваў, якія карысталіся вялікім попытам.

У кастрычніку 1939 г. савецкія ўлады нацыяналізавалі ўсе крамы, склады, банкі, вялікія дамы і г.д. Большасць яўрэяў засталіся без крыніц да існавання. Пазней улады стварылі кааператыўныя фабрыкі і майстэрні, дзе працавалі розныя рамеснікі. Зарплата там была мізэрнай, але наша сям'я пакуль што мела ўсё неабходнае. Час ад часу мы патаемна прадавалі нешта з прыхаваных тавараў і куплялі патрэбныя рэчы, галоўным чынам прадукты. Бацька і яго брат Янкель працавалі ў кааператыўнай скураной майстэрні і, здаецца, былі задаволены. Мы засталіся жывы ў нашым вялікім доме, і жыццё працягвалася, як звычайна. Час ад часу нам загадвалі вызваліць некалькі пакояў для прыезджых савецкіх чыноўнікаў, у нашым доме кватараваў таксама афіцэр Чырвонай Арміі, але такое суседства было цяжкім. Мы радаваліся, што вайна і яе жахі засталіся далёка. Мы прызвычаліся да савецкага рэжыму і былі адносна пачаслівыя.

Мяне прынялі ў дзевяты клас рускай сярэдняй школы. Дзевяты клас я скончыў у чэрвені 1941 г., атрымаў рускае пасведчанне аб адукацыі. Мой брат Лейзер, стрыечны брат Ідэль і стрыечная сястра Нахама хадзілі ў сярэдняю школу з

навучаннем на ідыш.

Праз некаторы час саветы пачалі перапіс насельніцтва. Нам загадалі запоўніць анкеты, каб атрымаць савецкія пасведчанні асобы. Многія яўрэі мелі ў дакументах штамп «пункт 11». Спачатку мы не ведалі, што гэта азначае, але пазней высветлілася, што «пункт 11» азначаў «ненадзейны элемент». Гэта азначала, што ўладальнік дакумента – былы багаты камерсант ці высопастаўлены дзяржаўны чыноўнік пры польскай уладзе. Людзі, абазначаныя такім чынам, баяліся за сваю будучыню. У нашай сям'і ні ў кога не стаяў такі штамп у дакументах, і на той час гэта рабіла нас шчаслівымі. Майго стрычнага брата Лейзера Сандэроўскага яшчэ да вайны прызваў у польскую армію, і калі пачалася вайна, ён змагаўся супраць нямецкіх захопнікаў. Калі польская армія адступіла, Лейзер трапіў у нямецкі палон, затым уцёк, перайшоў мяжу і вярнуўся ў Навагрудак. Мы былі радыя бачыць яго жывым і здаровым. Мы ўсе любілі Лейзера. Яшчэ дзецьмі мы прызвалі яго Вялікі Лейзер, каб адрозніць ад майго малодшага брата Малога Лейзера. У Навагрудку Лейзер пачаў працаваць кіраўніком скураной майстэрні. Ён быў выдатным работнікам і ў якасці ўзнагароды атрымаў пуцёўку ў санаторый пад Мінскам. Здарылася гэта за некалькі дзён да пачатку вайны паміж Расіяй і Германіяй.

Цёмныя хмары вайны хутка насоўваліся на нашу зямлю. Увесь час курсіравалі чуткі, што Германія збіраецца напасці на Савецкі Саюз. Мы верылі ў моц Чырвонай Арміі, верылі савецкай прапагандзе, якая ўслаўляла яе непераможнасць, магутнае ўзбраенне і магчымасці. І усё ж мы адчувалі неспакой. Немцы атрымалі шмат перамог, скарылі многія еўрапейскія краіны, у тым ліку Францыю. Здавалася, што немцаў проста не спыніць. Нават такія непрыступныя ўмацаванні, якой лічылася французская лінія абароны Мажыно, не змаглі ўтрымаць іх. Нямецкія ўзброеныя сілы праходзілі ўмацаваныя рубяжы, не вагаючыся, захоплівалі і падпарадкоўвалі нейтральныя краіны, не абцяжарваючы сябе аб'яўленнем вайны і не маючы аніякай прычыны для агрэсіі.

У 1940-1941 г. яўрэйскія бежанцы з акупіраваных немцамі Польшчы, Чэхаславакіі і іншых краін прыбылі ў Навагрудак. Яны расказвалі аб зверствах фашыстаў: арыштах, канцэнтрацыйных лагерах, здзеках і масавых рэпрэсіях. Мы слухалі іх, але адмаўляліся верыць. Жудасныя гісторыі здаваліся недарэчнымі і бяссэнсавымі. Мы працягвалі жыць, падманваючы сябе думкаю, што ўлады Германіі не могуць падтрымліваць і здзяйсняць такія злачынствы на самой справе. Немцаў лічылі цывілізаванай нацыяй! Многія памяталі нямецкую армію з першай сусветнай вайны, а ў тых часы не было такіх жахаў. Яўрэйская нацыя зведала шмат пакут на працягу сваёй доўгай гісторыі і навучыліся прыстасоўвацца і выжываць, мы спадзяваліся, што зможам прыстасавацца і да «новага парадку». Да таго ж рускія ўлады абвясцілі ў маі 1941 г., за паўтара месяца да пачатку вайны, што бежанцы, якія хацелі б вярнуцца ў акупіраваную Германіяй частку Польшчы, могуць падаць заяву, і ўсё будзе зроблена для іх вяртання. Некаторыя сапраўды падалі заявы, але пазней рускія схапілі іх і выслалі ў Сібір. Але ўжо сам той факт, што некаторыя бежанцы хацелі вярнуцца дамоў, сведчыў, што страшныя расказы пра немцаў былі сапраўды перабольшанымі.

У чэрвені 1941 г. рускія правялі ў Навагрудку арышты тых, хто меў у сваім

пасведчанні асобы страшны «пункт 11». У гэтых людзей канфіскавалі ўсю маёмасць і разам з сем'ямі выслалі ў Сібір як непажаданых непрацоўных элементаў. Ім дазволілі ўзяць з сабой не больш чым 10 кг багажа на аднаго чалавека. Мы вельмі шкадавалі тых членаў нашай абшчыны, якіх выслалі такім чынам, але пазней аказалася, што рускія зрабілі гэтым людзям дабро, міжволі выратаваўшы іх ад смерці і жахаў Халакосту. Большасць з высланых перажылі вайну.

Раніцай 22 чэрвеня 1941 г., у нядзелю, мы пачулі, што нямецкая авіяцыя бамбіла савецкія гарады, і што нямецкія дывізіі без папярэджвання ці аб'яўлення вайны ў многіх месцах перайшлі дзяржаўную мяжу Савецкага Саюза. Слухаючы той раніцай радыё, мы чулі прамову савецкага міністра замежных спраў Молатава, які гаварыў, што вялікая і магутная Чырвоная Армія няўмольна змагаецца з фашысцкімі захопнікамі і што ў рэшце рэшт яна пераможа.

Яўрэяў Навагрудка ахапілі хваляванне і страх. Мы стараліся пераканаць сябе, што Чырвоная Армія непераможная і немцы ніколі не прыйдуць у наш горад, але з кожнай гадзінай нашы сумненні і страхі раслі. Да нас дайшлі чуткі, што некаторыя ўрадавыя ўстановы атрымалі загад падрыхтавацца да эвакуацыі, што там паляць дакументы і рыхтуюць транспарт. Мы не хацелі даваць таму веры, але наступнай раніцай вымушаны былі паглядзець у твар рэчаіснасці: чырвонаармейцы, неарганізаваныя, маленькімі групамі, а то і па аднаму, адступалі праз наш горад на ўсход, да былой міжнароднай мяжы паміж Польшчай і Савецкай Расіяй. Большасць з іх былі змучаныя і напалоханыя. Многія пагублялі сваю зброю. Іх расказы палохалі. Салдаты расказвалі пра палаючае пекла, знішчальны агонь праціўніка і тысячныя страты з боку савецкай арміі. Лінія фронту развалілася, немцы ламалі супраціўленне і няўмольна рухаліся наперад.

Горад ахапіла паніка. Стала відавочным, што саветы адыходзяць. Яўрэі мітусіліся, шукалі парады, імкнуліся вырашыць, што рабіць? Адзінай магчымасцю засцерагчыся ад небяспекі апынуцца над ўладай фашыстаў было ўцячы ў Расію, але зрабіць гэта было цяжка. Па чутках, асабліва вялікая небяспека з боку немцаў пагражала маладым, і ім трэба было ратаваць сябе ў першую чаргу. Многія маладыя людзі з Навагрудка, асабліва нежанатыя і тыя, хто меў дачыненне да савецкай улады, пакінулі горад, накіроўваючыся на ўсход да старой мяжы. Ішлі пешкі ці ехалі на веласіпедах. Для мужоў і бацькоў праблема паўстала яшчэ больш складаная. Большасць з іх вырашылі застацца са сваімі сем'ямі і чакаць, што прынясе ім будучыня. Да нас даходзілі чуткі аб зверствах і канцэнтрацыйных лагерах, але мы нічога не чулі пра масавыя забойствы і знішчэнне яўрэяў. Такім чынам, большасць навагрудскіх яўрэяў засталіся ў горадзе і чакалі. Тыя ж, што імкнуліся ўцячы, сутыкнуліся з жорсткасцю рускіх пагранічнікаў, якія не дазвалялі ім перайсці мяжу з Расіяй. Пагранічнікі атрымалі загад не прапускаць і адпраўляць назад людзей, якія з'яўляліся грамадзянамі Польшчы да 1 верасня 1939 года. Многіх вымусілі вярнуцца ў Навагрудка. Прышоўшы дадому, яны расказвалі жудасныя гісторыі, сведкамі якіх сталі па дарозе або чулі ад іншых: пра бамбёжкі, нямецкія ўдарныя часці і нямецкіх парашутыстаў у глыбокім тыле, пра тысячныя страты з боку рускай арміі і забітых, параскіданых уздоўж дарог, пра поўны хаос і разгубленасць адступаючай Чырвонай Арміі... Цэлыя дывізіі савецкіх салдат

здаваліся ў палон разам са зброяй і боепрыпасамі. Нямецкая армія хутка пасоўвалася наперад, пракладаючы шлях у Расію, да яе буйнейшых гарадоў і цэнтраў. Дома мы былі нанадоханы тым, што адбывалася.

Зразумелым стала адно: усе мужчыны нашай сям'і не збіраліся ўцякаць і кідаць сваіх жонак і дзяцей. Але я, як і мае школьныя сябры, вырашыў эвакуіравацца. На трэці дзень вайны бацькі сабралі мяне ў дарогу. Я апрануў адпаведную вопратку, узяў запас прадуктаў і грошы. Я збіраўся ехаць да мяжы на веласіпедзе праз Карэлічы, дзе жылі мае бабуля і дзядзька, далей праз Турэц, Мір і Стоўбцы, якія знаходзіліся на мяжы на адлегласці 50 км ад Навагрудка. Але да таго часу многія бежанцы ўжо вярнуліся назад і паведамлілі, што мяжа зачынена і рускія пагранічнікі расстрэльваюць кожнага, хто спрабуе перайсці ў Расію. Так я нікуды не паехаў і застаўся з сям'ёй. Пазней я даведаўся, што многія, хто дайшоў да мяжы і быў рашуча настроены не вяртацца, сапраўды змаглі перайсці на рускі бок праз некалькі дзён, калі пагранічнікі проста пакінулі заставы і адступілі. Многія з тых, хто ўцёк у глыб Расіі, перажылі вайну.

У аўторак 24 чэрвеня 1941 г. Навагрудак бамбілі. Прыляцелі нямецкія самалёты і скінулі некалькі бомбаў, якія пашкодзілі шэраг будынкаў і забілі некалькі чалавек, але агульныя страты былі невялікімі. Наш дом застаўся непашкоджаным. У той аўторак праз горад прайшло яшчэ больш адступаючых салдат, і стала відавочна, што лінія фронту развалілася і што хутка прыйдуць немцы. Яшчэ праз некалькі дзён з горада эвакуіраваліся савецкае кіраўніцтва, міліцыя і пажарнікі. Грамадзянская ахова, створаная дабраахвотнікамі, у нейкай ступені падтрымлівала парадак, папярэджвала рабаўніцтва і пагромы. Сяляне з бліжэйшых вёсак прыйшлі ў горад у надзеі на лёгкую спажыву. Злодзеі абрабавалі некалькі складаў з адзеннем і прадуктамі, але ўсё ж яны баяліся рускіх салдат, што адыходзілі праз горад. Салдаты сапраўды расстралялі некалькіх марадзёраў, і іх трупы служылі папярэджаннем для іншых. У сярэдзіне дня ў суботу 28 чэрвеня ў небе зноў з'явіліся нямецкія самалёты. Пасля моцнай бамбёжкі горад запалаў, бо большасць будынкаў былі драўляныя. Навагрудак ахапіў жудасны віхор дыму і агню. Самалёты, страшна выпочы, ляцелі на малой вышыні, сыпалі бомбамі і палівалі ўсё навокал кулямётным агнём. Сотні людзей гінулі падчас гэтага налёту, большасць з іх – яўрэі, што жылі ў цэнтры горада.

Калі пачалася паветраная атака, мы схаваліся ў мураваным склепе нашай абутковай фабрыкі. Бомба разбурыла будынак, але, на шчасце, не пашкодзіла склеп. Мы вылезлі праз акно і пабеглі ў накірунку Пярэсекі, прыгарада Навагрудка. Горад быў у агні. Жанчына-хрысціянка па прозвішчу Навакоўская, наша знаёмая з Пярэсекі, дазволіла перачакаць бамбёжку і пажар у сваім свірне. Наша сям'я хавалася там разам з Сухарскімі і некалькімі іншымі яўрэйскімі сем'ямі.

У той вечар мы маліліся Ма'арыў, многія плакалі. Шабат скончыўся, са страхам і жалем у сэрцы мы стаялі і глядзелі на палаючы горад. На наступны дзень мой бацька, дзядзька Янкель і я пайшлі паглядзець, якую шкоду ўчыніў нам агонь. Мы ўбачылі, што наш дом ператварыўся ў попел. Усё, што мы зараз мелі – гэта адзенне, якое было на нас, і некалькі дзсяткаў залатых чырвонцаў у дзядзькі. Але мы дзякавалі Богу, што ўся сям'я засталася жывая. Мы ўбачылі некалькіх чалавек, якія бралі прадукты харчавання са склада, і таксама ўзялі мех цукру і

два мяхі сухароў і прынеслі гэты скарб сям'і. Яшчэ некалькі дзён мы заставаліся ў свірне Навакоўскай.

Вялікія раёны Навагрудка, асабліва яўрэйскія кварталы ў цэнтры горада, згарэлі дашчэнту. Мы пайшлі шукаць сабе прытулак. Вырашылі пакуль што пасяліцца у доме Дзяляціцкіх, побач з пажарнай. Дзяляціцкіх рускія схапілі і вывезлі ў ссылку за некалькі дзён да нападу немцаў, таму што яны былі багатыя і добра ўладкаваліся пры польскім рэжыме. Так мы ўсе ўсталяваліся ў доме Дзяляціцкіх: мая сям'я, Сухарскія, нашыя сябры Сасноўскія і два нежанатыя браты Кантаровічы. У доме мы знайшлі нейкі посуд, адзенне і пачалі ўладкоўвацца. 2 ліпеня 1941 г. да нас дайшла чутка, што на наступны дзень у горад увойдуць немцы. Групу маладых палякаў і беларусаў арганізавалі ўласную міліцыю, якая адразу пачала дапякаць яўрэям, пагражаць ім і зневажаць. Раніцай 3 ліпеня ўсім яўрэям-мужчынам, у тым ліку і мне, яны загадалі ісці расчышчаць завалы на вуліцах, каб падрыхтаваць горад да суседзніх нямецкіх войск.

Першымі ў Навагрудку з'явіліся нямецкія матацыклісты. Яны праехалі па вуліцы Слонімскай. За імі ўвайшлі браніраваныя падраздзяленні. На наступны ж дзень быў выдадзены і абвешчаны загад новай улады, які сведчыў аб жорсткасці ў адносінах да яўрэяў: ім забаранялася хадзіць па тратуары, іх абавязвалі нашыць на адзенне на спіне і на грудзях жоўтыя кругі, якія пазней перайначылі ў Зоркі Давіда. Так пачалася бяда.

4. Першае масавае забойства

Праз колькі дзён дваццань найбольш знакамітых і заможных грамадзян горада атрымалі загад прыйсці ў мясцовы нямецкі ваенны штаб на выбары Юдэнрата (яўрэйскага камітэта). Кожнаму трэба было прывесці з сабой яшчэ дзесяць чалавек. Калі гэтыя 200 яўрэяў з'явіліся, ім загадалі насіць вёдрамі ваду з калодзежа на трэці паверх будынка і не разліць ні кроплі, а нямецкія салдаты пасталі па абодва бакі лесвіцы і забаўляліся тым, што штурхалі няшчасных прыкладамі, дубінкамі і жалезнымі прутамі. Тых, што падаў, забівалі на месцы, а іх целы выкідалі на двор. Гэтая жахлівая пацеха цягнулася ўсю ноч, а немцы прыдумвалі ўсё новыя садысцкія гульні. Пяцьдзсят яўрэяў забілі, а з астатніх немцы ўтварылі Юдэнрат. Задача камітэта заключалася ў тым, каб даводзіць да яўрэйскага насельніцтва горада нямецкія загады і сачыць за іх хуткім і поўным выкананнем. У той жа дзень яўрэйскае насельніцтва пазбавілі ўсіх грамадзянскіх правоў. Яго абавязалі працаваць, калі на гэта выйдзе адпаведны загад. Яўрэям забаранялася знаходзіцца на вуліцы пасля надыходу цемнаты, яны павінны былі ўвесь час насіць на адзенні жоўтую Зорку Давіда і падпарадкоўвацца кожнаму загаду, выдадзенаму немцамі. Пакараннем за найменшае непаслушэнства была смерць.

Хутка мы зразумелі, што гэта толькі пачатак і што будучыня нясе жах, які немагчыма сабе ўявіць. Мы абмеркавалі апошнія падзеі і пагадзіліся на тым, што маладыя мужчыны знаходзяцца ў большай небяспечы, чым усе іншыя, і што жыццё ў маленькіх мястэчках больш бяспечнае. Вырашалі, што дзядзька Янкель і я паспрабуем перабрацца да бабулі ў Карэлічы. Мы выйшлі ноччу. Разам з намі горад пакідалі іншыя яўрэі. Карэлічы знаходзіліся за 21 км ад Навагрудка. Мы не пайшлі па галоўнай дарозе, каб пазбегнуць сустрэчы з нямецкімі войскамі, а рушылі праз палі і дайшлі да дома бабулі на світанку. Там нас ужо чакаў мой стрыечны брат Ідэль Каган. Ён уцёк з горада на тыдзень раней і прынёс да бабулі грошы нашай сямі. Атмасфера ў Карэлічах сапраўды здалася нам больш-менш спакойнай. Мы дапамагалі бабулі па гаспадарцы і спадзяваліся дачакацца спакойнейшых часоў.

Але праз некалькі дзён пасля таго, як мы пасяліліся ў бабулі, мясцовыя нямецкія ўлады выдалі загад усім мужчынам ва ўзросце ад 16 год на працягу гадзіны сабрацца ў цэнтры Карэліч. Хто не падпарадкуецца, будзе расстраляны на месцы. Я прышоў на рынкавую плошчу разам з дзядзькам Янкелем. Там ужо стаялі ў роўных шарэнгах усе мужчыны мястэчка і занепакоена чакалі, што адбудзецца далей. Нам абвясцілі, што зараз будзе праводзіцца перапіс насельніцтва і праверка па прозвішчах усіх жыхароў Карэліч, а таксама будзе складзены спіс іх прафесій і месцаў работы. Я перапалохаўся – калі немцы даведаюцца, што я не жыхар Карэліч, то схопяць мяне, будуць дапытваць, катаваць і нарэшце расстраляюць... Неўзабаве на плошчу прыбылі эсэсаўцы і жандармерыя. Яны прывялі з сабой равіна Верніка – кіраўніка гарадскога сходу. Яму падалі спіс і загадалі чытаць услых прозвішчы і імёны. Тыя, чые імёны называў равін, павінны былі выйсці наперад і пастроіцца ў асобную шарэнгу. Я ніколі не забуду гэтую сцэну. Паважаны рэбе Вернік, заўжды з акуратна

расчэсанай барадой, стаяў зараз паміж двума афіцэрамі СС без капелюша і паліто, у парванай кашулі. У яго адабралі рамень, і час ад часу ён быў вымушаны падцягваць штаны. Слёзы цяклі па твары рэбе, калі ён чытаў спіс са 105 імён. Названых мужчын зачынілі ў сутарэннях сінагогі. Галоўным чынам гэта былі члены гарадскога сходу і кіраўнікі карэліцкай абшчыны. Вернік быў адным з іх. Тых, хто застаўся стаяць на плошчы, немцы разагналі ўдарамі прыкладаў і стрэламі ў паветра. Назаўтра 105 мужчын, зачыненых у сінагозе, адвезлі у Навагрудак і там расстралялі за ваеннымі казармамі ў вёсцы Скрыдлева, за Навагрудкам, у загадзя выкапаным рове. Гэты жудасны выпадак пераканаў нас, што Карэлічы – такое ж небяспечнае месца, як і ўсе іншыя. Мы вырашылі вярнуцца дадому. Раніцай наступнага дня мы выйшлі з мястэчка і на гэты раз пайшлі па галоўнай дарозе. Праз некалькі гадзін мы былі ў Навагрудку. Па дарозе нам трапляліся нямецкія войскі, але мы апрапуліся пад мясцовых сялян, і немцы не западозрылі ў нас яўрэяў. Так мы жывымі вярнуліся да сваіх сем'яў.

Кожную раніцу навагрудскія яўрэі-мужчыны павінны былі адзначацца ў двары Юдэнрата на вуліцы Гродзенскай, адтуль іх размяркоўвалі ў розныя месцы на работу. За гэта выдавалі паўбохана хлеба і некалькі бульбін. Мой бацька працаваў у нямецкім вайсковым лагеры, дзе вырабляў скураныя валізкі для афіцэраў. Пасля таго, як я вярнуўся з Карэліч, ён стаў браць мяне з сабой у якасці памочніка, і мы працавалі некалькі тыдняў, пакуль тая вайсковая часць не пакінула наш раён. Калі мы працавалі ў лагеры, то матэрыяльнае становішча нашай сям'і было трывалым. Нямецкія салдаты часам аддавалі нам ежу, што засталася на кухні, і гэта нам моцна дапамагала. Калі ж нямецкая часць ад'ехала, я далучыўся да групы рабочых, якія расчышчалі друз на вуліцах. Я працаваў разам з дзядзькам Янкелем, дзядзькам Нотке і нашымі сябрамі Эфраімам Шалюбскім і Неахам Сасноўскім. Хутка мы дасканальна авалодалі гэтай спецыяльнасцю і нават змайстравалі спецыяльныя прыстасаванні для работы.

У суботу 26 ліпеня 1941 года я, як заўсёды, працаваў на расчыстцы руін камяніны на Рынкавай плошчы, як раптам звярнуў увагу на падазроную мітусню. Немцы запатрабавалі, каб на працягу гадзіны на плошчы сабраліся 100 мужчын-яўрэяў, нібыта для расчысткі вуліц. Юдэнрат нёс адказнасць за выкананне гэтага патрабавання, вось чаму члены Юдэнрата і іх памочнікі так мітусіліся. Сабраць 100 мужчын было нялёгкай задачай, і яны бегалі па вуліцах, урываліся ў дамы і хапалі кожнага, каго знаходзілі. Ubачыўшы гэта, мы схаваліся ў склепе разбуранага будынка, у якім працавалі. Праз дзве гадзіны мы пачулі стрэлы – гэта немцы расстралялі на Рынкавай плошчы, на вачах у хрысціянскага насельніцтва, 52 яўрэяў. Падчас забойства на рынку іграў нямецкі аркестр. Адзін настаўнік, Саламон, паспрабаваў уцячы. Ён прабег каля 100 метраў, але быў застрэлены. Уцалелым яўрэям загадалі пагрузіць целы забітых на вазы і адвезці на яўрэйскія могілкі. Адзін «нябожчык», які аказаўся толькі параненым, прашаптаў чалавеку, што грузіў яго на вазок, просьбу пастарацца пакласці яго наверх. Паліцай-беларус пачуў гэты шэпт і даў знак нямецкаму салдату. Немец дастаў пісталет і дабіў параненага. Пасля жанчынам-яўрэйкам загадалі змыць з брукаванкі кроў. Вылезшы са склепа, мы запыталіся ў паляка, які выпадкова праходзіў міма па вуліцы, што за стрэлы былі чутны? Прахожы адказаў, што

немцы пастралілі шалёных сабак.

Юдэнрат, згодна з загадам немцаў, арганізаваў майстэрні, дзе працавалі рымары, шаўцы, краўцы, сталяры і іншыя. Яны працавалі на нямецкую армію, але часам выконвалі заказы і мясцовых хрысціян. Мой бацька і дзядзька Янкель працавалі ў рымарскай майстэрні, а дзядзька Нотке ў лудзільнай. У той час наша сям'я жыла адносна добра. Рамеснікі заўсёды маглі памяняць свае вырабы на сельскагаспадарчыя прадукты. У нас была агульная кухня, і кожны прыносіў нешта. Хаця атрымліваць ад сялян прадукты было даволі небяспечна, бо кантакты яўрэяў з хрысціянскім насельніцтвам строга забараняліся ўладамі. Удзень мы хадзілі на працу і кожны вечар вярталіся дадому знясіленымі, прыносячы новыя страшныя навіны аб тым, што адбываецца ў горадзе. Ноччу мы заставаліся дома і вымушаны былі рабіць поўнае зацяжненне. Звычайна мы ўвогуле не запальвалі святло, а клаліся спаць як мага раней, каб сабраць сілы для наступнага спусташальнага дня. Але ноч таксама палохала, як і дзень. Мы прачыналіся ад найменшага гуку ці грукату. Беларuskія паліцаі і нямецкія салдаты часам урываліся ў яўрэйскія дамы, рабуючы і гвалтуючы жанчын. Да нас дайшлі чуткі пра яўрэя – нямецкага салдата, які выдаваў сябе за доктара і такім чынам дапамагаў сваім калегам пранікаць у яўрэйскія дамы, забіраць маладых жанчын і пазней гвалтаваць іх. У нашым доме маладых дзяўчат – маю стрыечную сястру Шэйндзель Сухарскую і яе сяброўку Міхле Сасноўскую – адпраўлялі спаць у мансарду на гарышча. Неяк ноччу ў нас пад вокнамі сапраўды з'явіўся высокі, руды нямецкі салдат. Ён гукаў нейкую яўрэйскую дзяўчыну і быў расчараваны, калі яе не знайшоў. У знак расчаравання ён пабіўся з намі, але на гэтым усё і скончылася, за што мы дзякавалі Богу.

Аднойчы, дажджлівым восеньскім вечарам мы пачулі грукат у дзверы. Было рана, і мы яшчэ не клаліся спаць. Дзядзька Нотке адразу выбег хавацца праз чорны ход, а спадарыня Сасноўская пайшла адчыняць дзверы. Увайшлі трое ў чорнай уніформе беларускіх паліцаяў (за гэта паліцаі атрымалі мянушку «вароны»). Яны пачалі крычаць, што ў нас не дастаткова шчыльнае зацяжненне на вокнах, потым пацікавіліся, хто гэта толькі што выйшаў з дому. Напэўна, яны чулі, як за дзядзькам Нотке зачыніліся дзверы. Мы адказалі, што ніхто не выходзіў, усе свае ў хаце. Тады яны загадалі мне і цётцы Хайцы ісці за імі. Нас прывялі ў турму ў канцы Базіліянскай вуліцы і замкнулі ў камеры разам з некалькімі п'яніцамі. Мы былі ўпэўнены, што нараніцы нас здадуць немцам, а тыя будуць з нас здзекавацца і адправяць у турму, з якой для яўрэяў было толькі адно выйсце: расстрэл і роў каля Скрыдлева. Прайшло некалькі гадзін. У камеры было надзвычай холадна. Цётка і я думалі, што лепш было б скончыць жыццё самагубствам, але пад рукамі не мелася нічога прыдатнага. Мы скарыліся са сваім лёсам, іншага выйсця не было. Раптам у камеру ўвайшоў сяржант паліцыі, і я пазнаў яго – гэты хлопец па прозвішчу Цынар быў маім таварышам па польскай школе. Ён таксама пазнаў мяне і запытаўся, што я тут раблю. Я сказаў, што здарылася, і ён выйшаў, нічога не сказаўшы. Праз 30 хвілін увайшлі два беларускія паліцаі і загадалі мне і цётцы ісці за імі. Яны адвялі нас дадому, да нашай сям'і. Гэта быў цуд! Уваскрашэнне памерлых! Нас віталі бясконцымі абдымкамі і пацалункамі.

У хуткім часе наша каманда па расчыстцы друзу на вуліцах развалілася. Мяне

паслалі на другую работу. Бацька і дзядзька Янкель працавалі ў рымарскай майстэрні. Начальнік мясцовай нямецкай часці цаніў прафесійнае майстэрства майго бацькі і заказваў яму розныя скураныя вырабы: сёдлы, брыфкейсы і валізкі. Дзядзька Нотке рамантаваў нямецкія машыны. Мяне ўладкавалі ў механічную майстэрню Арлоўскага. Гэта была неблагая работа, бо майстэрня належала нямецкай арміі, і там на працягу дня мы адчувалі сябе больш-менш у бяспецы.

Мясцовае ваеннае кіраўніцтва змянілася грамадзянскім, у склад якога ўваходзілі члены нацысцкай партыі і эсэсаўцы. Губернатарам краю быў прызначаны афіцэр СС фон Трауб. Яўрэі лічылі, што грамадзянскае кіраўніцтва палепшыць сітуацыю, людзей больш не будуць хапаць і расстрэльваць без прычыны групамі і паасобку, што будуць акрэслены дакладныя правілы паводзін для яўрэяў, а ведаючы дакладна, што ім дазволена, яўрэі больш не будуць лёгкай ахвярай.

Першым чынам новае грамадзянскае кіраўніцтва тэрмінова замяніла Юдэнрат. Усіх членаў былога Юдэнрата абвінавацілі ў непадпарадкаванні загадам і сабатажы, іх ліквідавалі і абралі новы Юдэнрат, праінструктаваны выконваць усе загады і дэкрэты немцаў.

Восень прынесла жудасныя чуткі пра масавыя расстрэлы і этнічныя чысткі, праведзеныя на Беларусі, Украіне, у Літве, Латвіі і Эстоніі спецыяльнымі падраздзяленнямі СС, якія называліся Айнзацгрупен СС. Іх мэтай была ачыстка акупіраваных тэрыторый ад яўрэйскага насельніцтва. Мы чулі пра масавае забойства яўрэяў у Гарадзішчы, недалёка ад Навагрудка, падчас якога немцы знішчылі цалкам усю абшчыну. Такія ж масавыя забойствы адбыліся ў Слоніме і іншых гарадах.

Яўрэі Навагрудка напалохаліся. Некаторыя спрабавалі падкупіць прадстаўнікоў нямецкай улады, даючы абар залатымі ўпрыгожваннямі і іншымі каштоўнасцямі, спадзеючыся такім чынам пазбегнуць горкай долі альбо ў крайнім выпадку адтэрмінаваць сваю смерць, купіўшы каштоўны час. Да нас даходзілі чуткі, што наступленне немцаў на Усходзе спынілася, і, магчыма, мы ўратуемся. Многія ў той час праводзілі спірытычныя сеансы і потым расказвалі, што атрымалі ад духаў дакладныя знакі набліжэння Месіі і хуткага выратавання. Людзі хапаліся за кожную добрую чутку, як тапелец за саломіну.

Аднойчы ў лістападзе 1941 г., на досвітку, па дарозе на працу ў майстэрню Арлоўскага я паслізнуўся на лёдзе, упаў і моцна расцягнуў звязкі ў калене, так што не мог ісці далей, і яўрэі, якія былі сведкамі гэтага здарэння, вымушаны былі давесці мяне дадому. Згодна нямецкаму ўказу, кожнага хворага трэба было накіроўваць у гарадскую бальніцу, быццам бы для таго, каб прадухіліць распаўсюджванне інфекцыі. Але ніводзін хворы яўрэй адгуль не вяртаўся, і мы чулі, што ўсіх іх адразу забівалі. Дзядзька Янкель сустрэўся з упраўляючым майстэрні Арлоўскага і даў яму хабар, абы ён не паведаміў начальству пра маю хваробу. Праляжаўшы тыдзень у ложку, я вярнуўся да працы.

У гэты ж час селянін прынёс з Карэліч трывожную вестку, што Хайма Капушэўскага, мужа цёткі Малкі, немцы забралі на будаўніцтва нямецкага аэрапорта каля Дварца і што цётка ў адчай, бо засталася адна з двума малымі дзецьмі, 9-гадовым Берэле і 7-гадовым Нахумам, а таксама старой, прыкаванай

да ложка бабуляй, якая таксама жыла з імі. Цётка Малка прасіла нас дапамагчы, забраць на некаторы час Берэле ў Навагрудак. Тады цётка Дворэ апанулася сялянкай, пайшла пешкі ў Карэлічы і прывяла Берэле. Дворэ расказвала, як ёй пашанцавала: адзін селянін падвёз на возе яе і пляменніка да Навагрудка.

У пятніцу 5 снежня 1941 г. на вуліцах Навагрудка з'явіўся новы загад, падпісаны мясцовым губернатарам, афіцэрам СС фон Траубам: яўрэям прадпісвалася на змярканні адпраўляцца дадому і заставацца там, чакаючы наступных загадаў. Іх вызвалі ад абавязку ісці ў суботу на работу. Стала відавочна, што немцы плануюць нейкую акцыю. У той дзень бацька і дзядзька Янкель, рызыкуючы жыццём, пайшлі пагаварыць са знаёмымі, якія раней мелі гандлёвыя справы з нашай сям'ёй, а менавіта з Казікам, які жыў на Пярэсецы, і татарынам, якога звалі Мікір, і які жыў на Залітусе, таксама прыгарадзе Навагрудка. Бацька і дзядзька прасілі сваіх былых сяброў схаваць нашу сям'ю, пакуль не міне пагроза, але тыя адмовіліся, сказаўшы, што баяцца за ўласнае жыццё.

Гэтай страшнай ноччу з пятніцы на суботу мы стараліся прыдумаць, дзе б схавацца. Выраслі паспрабаць залезці ў каналізацыйную трубу, што праходзіла пад вуліцай Рацэло. Дзецямі мы часта гулялі ў гэтай трубе, праходзячы яе з канца ў канец. Зараз, зімой, у ёй было суха і адносна цёпла. Як сцямнела, мой стрыечны брат Сролік Сухарскі з рызыкай для жыцця выйшаў на вуліцу праверыць, ці можна як-небудзь схавацца ў трубе. Калі ён вярнуўся, то паведаміў, што мы не зможам туды залезці, таму што паўсюль ходзяць нямецкія патрулі і страляюць без папярэджання ў любую жывую фігуру. Мы засталіся дома і чакалі ўсю ноч. Ніхто не спаў. У суботу, 6 снежня, да нас прыйшлі члены Юдэнрата ў суправаджэнні беларускага паліца і нямецкага салдата. Прадстаўнік Юдэнрата зачытаў па спісу нашы імёны і загадаў усім нам ісці ў будынак суда ў канцы Карэліцкай вуліцы, каб зарэгістравацца. Кожнаму дазволілі ўзяць з сабою 10 кг багажа. На падворку суда немцы сабралі ўсіх яўрэяў-рамеснікаў з пастаянным заняткам. Убачыўшы гэта, мы адчулі сябе адносна абароненымі. Усіх астатніх яўрэяў, у тым ліку старых і шматдзетных, сабралі ў двары жаночага кляштара па вуліцы 1 Мая. Каля 6 000 яўрэяў горада тоўпіліся на падворку суда на моцным марозе. Немцы называлі імёны і падлічвалі людзей, але сумятня была вялікай, і яны не маглі навесці парадак. На змярканні тэрыторыю суда акружылі салдаты і паліцаі, якія збівалі людзей. Мы стаялі так, пакуль не сцямнела, затым нам загадалі ісці ў будынкі, што стаялі на падворку суда, і заставацца там.

У суботу вечарам, за дзень да масавага забойства, мяне разам з іншымі юнакамі выклікалі на работу. Усяго сабралася чалавек сто. Нам загадалі разабраць драўляную агароджу вакол Рыначнай плошчы ў канцы Карэліцкай вуліцы і занесці яе на Пярэсеку, дзе будзе створана яўрэйскае гета. Агарожда была зроблена з тоўстых жэрдак і дошак, якія набрынялі вільгаццю і таму былі вельмі цяжкімі. Мы разабралі агароджу на часткі і, узяўшыся па восем чалавек за кожную частку, панеслі яе на Пярэсеку, прыкладна за 2 км ад горада. Мне ніколі не забыць гэты жахлівы паход. Нас суправаджалі канвойныя вермахтаўцы, беларускія паліцаі і літоўскія салдаты. Яны падганялі нас палкамі, прыкладамі і жалезнымі дубінкамі. Тых, хто падаў, прыстрэльвалі на месцы, а іх

трупы загадалі несці з сабой, пакалаўшы на праслы агароджы. Так мы ішлі да Пярэсекі. Забітых мы пахавалі ў полі, па дарозе да вёскі Брацянка.

Азіраючыся назад, я ўсё яшчэ здзіўляюся, дзе мы знайшлі духоўную і фізічную сілу вытрываць і перажыць гэты паход. У будынак суда мы вярнуліся на світанні, знясіленыя і заплаканыя, шкадуючы аб мёртвых. Будучыня сапраўды аказалася жахлівай.

У нядзелю, 7 снежня, мы ўжо разумелі, што немцы рыхтуюць масавае забойства, але думалі, што збіраюцца знішчыць тых людзей, што сабралі ў жаночым кляштары, а нас пакінуць у жывых, таму што мы мелі работу. Раніцай чорнага панядзелка 8 снежня ў будынку ўвайшлі некалькі афіцэраў СС і пачалі сартаванне. Мужчын, жанчын і дзяцей, цэлыя сем'і, якія па той ці іншай прычыне не спадабаліся немцам, накіроўвалі ў двор суда, загадвалі ім пастроіцца ў шарэнгі і чакаць. Наша сям'я знаходзілася ў адным пакоі з Сухарскімі, Опенхаймамі, нашымі сябрамі Сасноўскімі і іншымі.

Маіх бацьку, маці, малодшага брата Лейзера і маленькага стрычнага браціка Берэле, якога прывезлі з Карэліч, накіравалі ў двор суда, на смерць. Гэтых небаракаў пагрузілі на грузавікі і адвезлі да рова, выкапанага напярэдадні каля казармаў у Скрыдлева. Там іх жорстка збілі, а потым расстралялі.

Я заставаўся сярод апошніх з нашага пакоя, каго яшчэ не адсартавалі. Афіцэр СС запытаўся пра маю прафесію, і паколькі я працаваў у механічнай мастэрні Арлоўскага і меў афіцыйныя паперы, каб пацвердзіць гэта, то адказаў, што я механік і працую з металам. Тады афіцэр СС павёў мяне да свайго аўтамабіля – адкрытай нямецкай ваеннай машыны, якая стаяла побач з будынкам суда. Ён сказаў, што ў аўтамабіля праблемы з матарам, ён не заводзіцца, і што я павінен за гадзіну адрамантаваць яго, карыстаючыся інструментамі з чамаданчыка. На развітанне афіцэр дадаў, што, калі ён не будзе задаволены маёй работай, я далучуся да тых, хто чакаў вырашэння свайго лёсу ў двары суда. Я нічога не ведаў пра рамонт аўтамабіляў і выдатна ўсведамляў, што не змагу вы-канаць тое, што загадаў афіцэр. Таму я звярнуўся да яго па-нямецку (мову я вывучаў у сярэдняй школе) і сказаў, што немагчыма адрамантаваць матор за гадзіну, бо паломка вельмі сур'ёзная, і што мне спатрэбіцца дапамога. Афіцэр дазволіў мне вярнуцца ў будынак і ўзяць сабе на дапамогу аднаго яўрэя-механіка, каго сам выберу. Нямецкі салдат павёў мяне назад у наш пакой у будынку суда, і я паказаў на Шмуэля Опенхайма, які зарабляў на жыццё тым, што рамантаваў пішучыя машыны і трохі ведаў пра аўтамабілі і рухавікі. Немец загадаў яму ісці з намі. Я растлумачыў Опенхайму, што ад нас патрабуецца. Бледны, дрыжачымі рукамі ён падняў капот і заняўся матарам, злучаючы розныя правадкі і балты, пакуль нарэшце не завёў матор. Машына запрацавала! Мы стаялі каля яе і чакалі вяртання афіцэра СС.

У гэты час яўрэі стаялі ў доўгіх калонах на адкрытай пляцоўцы побач з будынкамі суда. Бацькі трымалі дзяцей на руках, стараючыся падбадзёрыць іх. Час ад часу пад'язджаў грузавік і забіраў 50 чалавек, а то і больш. Нямецкія салдаты хадзілі туды-сюды паміж радамі людзей, патрабуючы аддаць каштоўнасці, грошы і ўпрыгожванні. Яўрэі, якія ведалі, што хутка памруць, стаялі здранцвелья ад жаху. Бацькі трымалі старэйшых дзяцей за рукі, маці трымалі на руках немаўлят. Яны маўчалі. Нават дзеці не плакалі. У той дзень

стаяў страшны мароз, і відовішча выклікала страх. Цішыня здавалася ненатуральнай. Опенхайм і я стаялі ў паўсотні метраў ад радоў прыгавораных да смерці яўрэяў. Маёй сям'і сярод іх ужо не было. Яе ўжо адвезлі ў роў ля Скрыдзева. Стоячы ля аўтамабіля, я ўбачыў, як да шарэнгаў падыйшоў начальнік мясцовага нямецкага штаба. І я пачуў, як ён кліча майго бацьку: «Мошэ Каган, выйдзі наперад і падыйдзі да мяне! Ты яшчэ не скончыў рабіць сядло для майго каня!» Ён клікаў некалькі разоў, але адказу не было. Бацька, маці, брат і стрыечны брацік ужо ляжалі ў ямах. Афіцэр СС вярнуўся якраз своечасова, сеў у машыну і завёў рухавік. Наколькі ён разумеў, зараз з машынай усё было ў парадку. Тады ён загадаў нямецкаму салдату адвесці нас назад у будынак суда. Пакуль што, на дадзены момант, мы ўратаваліся.

Мяне напаткала вялікая страта. Для старажытнай яўрэйскай абшчыны Навагрудка, узорнай старажытналітоўскай абшчыны, якая дала свету выдатных равінаў, паэтаў, вучоных і знаўцаў Торы, страта была яшчэ больш страшнай. Больш за 5 000 яўрэяў загінулі ў той дзень падчас першай вялікай этнічнай чысткі. За адзін дзень я страціў любімых бацькоў, дарагога брата Лейзера і маленькага стрыечнага браціка Берэле з Карэліч, якога не павінна было нават быць там.

Той ноччу адна яўрэйка, скрываўленая, у стане глыбокага шоку змагла дабрацца да будынка суда. Спачатку яна не магла гаварыць, але на наступны дзень апрытомнела і расказала, што была сярод смяротнікаў, якіх завезлі ў ямы ля Скрыдзева. Жанчына расказала, што калі іх прывезлі, то ўсім загадалі выйсці з грузавіка, распрануцца, бегчы да ямы і пастроіцца на краі. Затым усіх расстралялі з аўтаматаў, і яны пападалі ў яму. Апынуўшыся ў агульнай магіле, жанчына адчула, што жывая і можа рухацца. Ноччу яна змагла выкараскацца з ямы, таму што ляжала ў верхнім слаі целаў, і дайшла да будынка суда. Жанчына была легка паранена ў плячо.

Пазней мы пачулі ад беларускіх паліцаяў, якія прысутнічалі пры гэтым масавым забойстве, якія жудасныя сцэны разыгрываліся на месцы забойства. Некаторыя яўрэі спрабавалі супраціўляцца і нападзілі на сваіх катаў. Іншыя спрабавалі ўцячы і былі застрэлены на месцы. Адзін яўрэй-цырульнік накінуўся на афіцэра СС з брытвай і парэзаў яму твар. Цырульніка забілі да смерці прыкладамі.

Дзядзька Янкель і цётка Хайка Сухарская разам з сем'ямі таксама перажылі гэтую акцыю, але яны глыбока смуткавалі па маёй любімай сям'і.

5. Гета

Праз некалькі дзён пасля першага масавага забойства ў створанае на Пярэсецы гета сагналі ўсіх ацалелых яўрэяў, усяго каля 1300 чалавек. Гета было абнесена драўлянай агароджай з калючым дротам і ахоўвалася беларускімі паліцаямі і нямецкімі салдатамі.

Наша сям'я, Сухарскія і некалькі іншых сем'яў уладкаваліся ў доме Замковых, які стаяў на тэрыторыі гета. У доме панавала страшэнная цеснота. Дваццаць чалавек жылі ў адным невялікім пакоі. Ноччу мы спалі, прыціснуўшыся адзін да аднаго, на трохузроўневых нарах. Юдэнрат прызначыў у гета яўрэйскую паліцыю. Яна павінна была падтрымліваць парадак, перашкаджаць нелегальнаму гандлю паміж зняволенымі гета і жыхарамі горада, і дапамагаць Юдэнрату выконваць нямецкія загады. Наглядчыкі, абраныя ў кожным бараку, павінны былі весці падлік усіх жыхароў. Ноччу немцы і беларускія паліцаі часта прыходзілі ў гета і праводзілі падлік па галовах. Любое несупадзенне азначала арышт і магчымы расстрэл наглядчыка.

Кожную раніцу зняволеныя гета – мужчыны, жанчыны і дзеці ва ўзросце ад 12 гадоў – выходзілі за вароты ў суправаджэнні немцаў і беларускіх паліцаёў і ішлі на часовыя альбо пастаянныя работы. Я працягваў працаваць у механічнай майстэрні Арлоўскага, а дзядзька Янкель працаваў у рымарскай майстэрні, якую адчынілі ў адным з будынкаў гарадскога суда разам з некалькімі іншымі майстэрнямі, дзе шылі адзенне, абутак, кажухі і выраблялі мэблю. Мой стрыечны брат Ідэль Каган працаваў у ваенных бараках у Скрыдлева. Час ад часу пасля рабочага дня нам загадвалі працягваць працаваць пад наглядам нямецкіх афіцэраў і эсэсаўцаў. Гэта заўсёды азначала пабоі і жорсткасці.

Недзе ў гэты час (люты 1942 г.) да нас упершыню дайшлі чуткі, што ў Навагрудскім раёне з'явіліся партызаны. Некалькі разоў партызаны нават прабіраліся у горад і перастрэльваліся з немцамі. Улады занепакоіліся і загадалі прыняць дадатковыя меры бяспекі. Нямецкі штаб размяшчаўся ў доме былога польскага губернатара. Асабняк меў вялікі прыгожы сад. Дадатковыя меры бяспекі заключаліся ў тым, што сад высеклі, каб за дрэвамі не маглі схавацца партызаны. Адначасова немцы хацелі пракласці ад мясцовага калодзежа да асабняка водаправод і пабудаваць каналізацыю. Як я ужо казаў, тэта адбывалася зімой. Зямля ад марозу скамянела. На працягу тыдняў яўрэі гета днём і ноччу працавалі пазменна, каб паспець своечасова скончыць заданне. Мы дзякавалі Богу за кожны дзень, што праходзіў без вялікіх здарэнняў. Адночы ноччу трое маладых яўрэяў, як звычайна, пракладвалі трубы водаправода. Зямля так прамерзла, што капаць траншэю было немагчыма і каб сагрэць яе, рабочыя распалілі касцёр. Раптам немец-губернатар, афіцэр СС фон Трауб, і некалькі яго гасцей выйшлі з асабняка на ганак і пачалі страляць у людзей, выкарыстоўваючы іх у якасці жывых мішэняў. У трох рабочых трапілі кулі. Губернатар загадаў вартавым пнуць іх цёлы ў касцёр. Адным з гэтых траіх быў Хоне Кушнер, якога я добра ведаў. Куля толькі злёгка яго параніла, і ён змог выбрацца з агню непрыкметна ад вартавых. Наступная змена рабочых знайшла яго параненага, беспрытомнага і напалову замёрзшага і патаемна прывяла назад

у гета. Пазней Хоне загінуў падчас уцёкаў праз тунель.

У гета панавала нішчымніца. Усё больш і больш яўрэяў паміралі ад голаду. Кожную раніцу мёртвыя целы збіралі і хавалі ў полі, па дарозе да вёскі Брацянка. На шчасце, наша сям'я магла ў той час здабываць трохі ежы. Мае дзядзькі Янкель і Нотке працавалі ў майстэрнях, і часам ім удавалася старгавацца з сялянамі, якія прыходзілі туды. Дзядзькі выменьвалі ў іх ежу на адзенне і ўпрыгожанні. Гэта строга забаранялася, і таму ўносіць і выносіць тавары і прадукты за тэрыторыю гета было складана і рызыкаўна. Нямецкія вартавыя і беларускія паліцаі стаялі ля варот і абшуквалі кожнага. Тых, каго лавілі з нелегальным таварам, звычайна арыштоўвалі, дапытвалі і потым расстрэльвалі. Мой стрыечны брат Ідэль, якому ў той час споўнілася толькі 12 год, стаў выдатным кантрабандыстам, дэманструючы пры сваіх нелегальных гандлёвых аперацыях значную мужнасць і вынаходлівасць.

Вясной 1942 года немцы пачалі зганяць у Навагрудскае гета яўрэяў з навакольных вёсак і мястэчак: Любчы, Уселюба, Карэліч і іншых. Ніколі не забуду іх прыбыццё: 5 500 мужчын, жанчын, дзяцей і старых людзей, якія прайшлі пешшу шмат кіламетраў, якіх па дарозе збівалі ахоўнікі, знясіленыя і разбітыя, ляжалі на зямлі каля Юдэнрата, і наўкол чуліся іх плач і галашэнне. Гета ўжо было страшна перапоўнена і не магло змясціць новапрыбыўшых. Людзей размясцілі ў жудасных умовах: па сцяпах, на гарышчы, у хлявах...

Наша карэліцкая радня таксама трапіла ў гета: мая 70-гадовая бабуля Гітэль, дзядзька Іосэф Гурэвіч з сям'ей і цётка Малка Капушэўская з малодшым сынам Нахумам. (Муж цёткі Малкі, якога немцы пагналі на будаўніцтва аэрапорта каля Дварца, так і не вярнуўся, а старэйшы сын Берэле загінуў падчас першай масавай разні ў Наваградку разам з маімі бацькамі і братам). Мы саступілі бабулі сваё месца на нарах, а самі перабраліся на гарышча. Дапамагалі карэліцкім сваякам, чым маглі.

Новапрыбыўшыя знаходзіліся у стане дэпрэсіі. Не маючы грошай, апынуўшыся далека ад дома, яны вымушаны былі прыстасоўвацца да новых умоў жыцця. Мужчын кожную раніцу пасылалі на самыя цяжкія работы. Голад і дрэнныя санітарныя ўмовы выклікалі хваробы, ад якіх многія паміралі, але яшчэ горшым было ўсведамленне хуткага набліжэння другой разні.

Чуткі пра партызан, якія дзейнічалі ў наваколлі, дасягнулі нашага гета, і некалькі юнакоў змаглі ўцячы з надзеяй далучыцца да партызан. Нягледзечы на тое, што ад уцекачоў нічога не было чуваць і іх лёс заставаўся невядомым, іх прыклад натхніў іншых. Многія захацелі ўнікнуць ціскаў смерці. Людзі перашэптваліся, што некаторыя юнакі рыхтуюцца ўцячы, але большасць баялася пакарання.

Неўзабаве мы даведаліся, што нашы ўцекачы змаглі далучыцца да партызан і разам з імі змагаліся супраць немцаў. У адной з ваенных аперацый партызаны занялі Налібакі і знішчылі там нямецкі штаб. Немцы запрасілі дапамогу і, дзякуючы падтрымцы бронепадраздзялення, нечакана атакавалі партызан. Большасць з іх змаглі ўцячы, кінуўшы на літасць лёсу яўрэйскі ўзвод. Гэтыя 38 маладых байцоў, адстрэльваючыся, адступілі і зачыніліся ў мясцовай царкве. Немцы прапанавалі ім здацца, паабяцаўшы абыходзіцца з імі як з ваеннапалоннымі, але яўрэі нават не адказалі. Яны ўсе загінулі ў баі.

Пасля гэтага выпадку Юдэнрат гета быў выкліканы да нямецкага губернатара. Кіраўніка Юдэнрата арыштавалі, абвінавацілі ў сувязях з партызанамі і расстралялі. Членаў Юдэнрата папярэдзілі, што іх расстраляюць першымі, калі яшчэ хоць адзін яўрэй будзе адсутнічаць на наступнай пераклічцы. Цяпер штовечар яўрэйская паліцыя гета адбірала боты ў тых маладых людзей, якія па чутках збіраліся ўцячы. Часам іх нават арыштоўвалі на ноч. І ўсё ж некаторыя змаглі знікнуць, нягледзячы на пагрозы немцаў і перасцярогі Юдэнрата. Праблема была ў тым, што ўцекачам не было куды ісці, апынуўшыся на волі. Партызанскі рух тады толькі пачынаўся. Атрымалася так, што, калі юнакі выпадкова знайшлі рускую партызанскую групу, іх расстралялі, прыняўшы за нямецкіх шпіёнаў.

Лета 1942 года было жорсткім, безнадзейным часам для зняволеных гета. Усім нам было відавочна, што хутка адбудзецца яшчэ адно масавае забойства. Па начах насельнікі кожнага будынка на тэрыторыі гета пачалі рыхтаваць сховішчы; некаторыя капалі замаскіраваныя ямы ў зямлі, іншыя будавалі падвойныя сцены і патаемныя каморкі на гарышчах і у склепе.

6 жніўня і 1942 года Юдэнрат выдаў спецыяльны дазвол усім прафесійным майстрам і іншым работнікам, чые паслугі патрабаваліся нямецкім уладам, перабрацца жыць на Карэліцкую вуліцу, у будынак на тэрыторыі суда. Астатнім яўрэям забаранілі пакідаць гета ці выходзіць на работу. Дзядзька Янкель, яго жонка і сын Ідэль уваходзілі ў лік “шчасліўчыкаў”, якіх адправілі ў суд. Таксама туды адправілі дзядзьку Нотке Сухарскага з усёй сям’ёй, за выключэннем сына Сроліка, які заставаўся на рабоце ў ваенных казармах у Скрыдлева. Немцы абяцалі неўзабаве накіраваць яго ў будынак суда, але Сролік там так і не з’явіўся. Усе разумелі, што лепшы шанс выжыць мелі тыя, каго немцы накіравалі ў майстэрні на тэрыторыі суда, таму што немцам была патрэбна іх работа.

Ахову гета ўзмацнілі. Мы перакачавалі ў будынак на тэрыторыі суда, які акружалі вартавыя і агароджа з калючага дроту. Надыйшла ноч—ноч жаху. Мы сядзелі ў майстэрнях і чакалі.

Перад абедам 7 жніўня 1942 года перад будынкамі на падворку суда сабраліся афіцэры СС і літоўскія салдаты. Яўрэям загадалі выйсці на двор і пастроіцца. Немцы праходзілі паміж радамі і забіралі дзяцей. Немаўлят вырывалі з рук маці і кідалі ў закрыты грузавік. У гэты час латышскія салдаты абшуквалі пакоі, падвалы, гарышчы і знаходзілі схаваных там дзяцей. На нашых вачах іх выкідалі з верхніх паверхаў будынка на тратуар. Некалькі дзяцей разбілі галовы, выцяўшыся аб каменную сцяну, іх целыцы запхнулі ў мяхі і таксама закінулі ў кузаў машыны. Мы стаялі і глядзелі ў поўным маўчанні. Любы гук забараняўся. Нават дзеці ў грузавіках не плакалі. Чутны былі толькі слабыя ўсхліпванні.

Нейкім цудам салдаты не ўвайшлі ў адзін падвал, дзе хаваліся дзеці. Сярод іх была і маленькая дачка нашага сябра Шмуэля Опенхайма. Не здолеўшы адамкнуць складаны замок, салдаты паклікалі выдатнага спецыяліста па замках – самога спадара Опенхайма. Ён “паспрабаваў” і сказаў, што адкрыць гэты замок немагчыма, ён заржавеў, бо ім не карысталіся гадамі. Салдаты паверылі і пайшлі. Дзеці выратаваліся.

У той дзень было вынішчана звыш 5 000 яўрэяў з гета на Пярэсецы. Сярод іх уся наша карэліцкая радня: бабуля Гітэль Гурэвіч, дзядзька Іосэф Гурэвіч з

жонкаю Брэйнай Фейгель, іх дочкі Нахама і Хася (як прыгадвалася раней, іх малодшую дачку Рэчэл, якую сёння завуць Рэчэл Конігсберг, да вайны адправілі да дзядзькі ў Англію) і цётка Малка Капушэўская з маленькім сынам Нахумам. Мой стрыечны брат Сролік Сухарскі, які працаваў у ваенных казармах у Скрыдзева, быў забіты пры спробе ўцячы.

Так немцы вырашылі праблему перанаселенасці гета. Цяпер там засталася толькі 500 чалавек, галоўным чынам мужчын, якія жылі ў 15 дамах. Яўрэі з гета на Пярэсецы былі расстраляны і пахаваны ў агульнай магіле каля вёскі Літоўка, недалёка ад Навагрудка.

На наступны дзень пасля масавага забойства мяне разам з групай іншых яўрэяў павялі ў гета, каб мы сабралі ўсе асабістыя рэчы забітых і аднеслі іх у нямецкія магазіны. Афіцэр СС Ройтэр папярэдзіў, каб ніхто з нас нічога не забраў сабе. Ён сказаў, што нас старанна абшукаюць у канцы дня, і той, у каго знойдуць з сабой каштоўныя рэчы, будзе пакараны смерцю.

Тут я і ўспомніў, што ў кішэні ў мяне ляжаць залатыя чырвонцы, якія даў мне дзядзька Янкель. Я перапалохаўся. Што рабіць? Шкада пазбаўляцца ад манет – гэта ўсё, што засталася ад нашай былой удачы, і, магчыма, іх яшчэ ўдасца памяняць на ежу. З другога боку, пакінуць у сябе золата азначала рызыкаваць жыццём. Я вырашыў схаваць манеты і засунуў іх у споднікі, падвязаныя ўнізе да галёнак, толькі тужэй падвязаў гумкі, каб манеты не выпалі, і працягваў працаваць, хоць і калаціўся ад страху.

Калі работа была скончана, нам загадалі пастроіцца і чакаць афіцэра СС Ройтэра. Ён прыехаў конна, трымаючы ў руцэ плётку, злы і самаўпэўнены. Афіцэр СС Рэйтэр меў рэпутацыю сапраўднага забойцы, які ніколі не вагаецца перш чым забіць чалавека за найменшую правіннасць. Звычайна ён біў яўрэйскіх рабочых і здзяйсніў не адно жудаснае злачынства. Я стаяў у шарэнзе побач з астатнімі, калі раптам на мой вялікі жах адна з манет неяк выслізнула з-пад гумкі споднікаў і пакацілася пад ногі. Не раздумваючы, я наступіў на яе, нагнуўся і паклаў у карман. Дзіўна, але афіцэр СС Ройтэр, седзячы вярхом на кані проста насупраць мяне, не заўважыў гэтага. Адбыўся сапраўдны цуд. Я так перапалохаўся, што ўжо шкадаваў, што пакінуў пры сабе манеты, але зрабіць нічога не мог. Аднак немцы нікога не абшукалі. Магчыма, Ройтэр быў упэўнены, што яўрэі не адважацца рызыкнуць нешта ўзяць. Калі нас завялі назад у будынак суда, я расказаў сваякам аб гэтым здарэнні. Мне зноў пашанцавала. Тэрыторыя суда ператварылася ў працоўны лагер, усе зняволеныя яўрэі павінны былі працаваць у майстэрнях. Я працаваў з дзядзькам Янкелем і стрыечным братам Ідэлем у рымарскай майстэрні. Працоўны лагер ахоўвалі немцы і бе-ларускія паліцаі. Мы жылі па дваццаць чалавек у адным малым пакоі барака, у якія ператварыліся будынкі на падворку суда. Я жыў з сям'ёй дзядзькі Сухарскага, Сасноўскімі, Опенхаймамі, нашым сябрам Эфраімам Шалюбскім, Іосэфам Шустэрам і яго сям'ёй, братамі Шабакоўскімі і некаторымі іншымі. Умовы жыцця пагоршыліся. Ежы не хапала. Ноччу мы не маглі спаць. Усе пяць чалавек нашай сям'і ляжалі на драўляных нарах пад самай столлю, дзе амаль не было паветра. Мы з цяжкасцю маглі дыхаць, да таго ж нас увесь час кусалі клопы, высмоктваючы нашу кроў.

Але неяк жыццё працягвалася. Зрэдку нам удавалася вымяняць прадукты ў

сялян, якія прыходзілі да агароджы лагера, рызыкуючы сваім жыццём толькі з-за сквапнасці. І ўсё-ткі мы адчувалі, што наступнае масавае забойства недалёка, і мы яго не перажывём. Тым часам да нас дайшлі чуткі пра існаванне яўрэйскай партызанскай групы, якую ўсе называлі «партызаны Бельскага». Аб іх расказвалі мясцовыя сяляне, якім немцы дазвалялі прыходзіць у лагер і купляць вырабы нашых майстэрняў. У значна перабольшаных гісторыях прыгадваліся сотні яўрэйскіх партызан, якія змагаліся са зброяй у руках і нападалі на немцаў па ўсёй ваколіцы.

Адзін з партызанаў аднойчы змог прабрацца ў наш лагер. Гэта быў яўрэйскі хлопец з Навагрудка, які ўцёк яшчэ з гэта на Пярэсецы. Ён расказваў нам неверагодныя гісторыі пра групу Бельскага, пра іх жыццё ў лесе і пра нарастаючы партызанскі рух. Урэшце ён выбраўся з лагера, забраўшы з сабою свайго брата і яго сяброў. Адным з тых, хто ў той дзень уцёк з лагера, быў мой сябра Ішы Опенхайм, чым сям'я сябрвала з Бельскімі.

Гэты візіт і ўцёкі прынёслі шмат неспакою насельнікам лагера і нагналі страху перад магчымымі рэпрэсіямі з боку немцаў, калі яны даведаюцца, што некалькі чалавек зніклі. Кожны яўрэй у лагеры насіў нумар, прышыты да адзення на спіне у дадатак да Зоркі Давіда. Час ад часу немцы праводзілі падлік па галовах і калі кагосьці не далічваліся, то сурова каралі астатніх. Але гэта не спыніла ўцекачоў, калі яшчэ некалькі яўрэйскіх партызан пракраліся ў лагер і вывелі з сабою сваіх родных і сяброў.

Прышла зіма 1942 года. Большасць насельнікаў лагера не хацелі рызыкаваць жыццём, спрабуючы ўцячы і далучыцца да партызан, і таму існавала некалькі прычын: яны сумняваліся, што змогуць перажыць у лесе зіму, або не хацелі пакідаць у лагеры свае сем'і, або баяліся небяспекі падчас саміх уцекаў. Але я вырашыў уцячы. Маёй сям'і ўжо не было ў жывых, і я ўпэўніўся, што і астатніх чакае той жа лёс.

6. Уцёкі да партызан Бельскага

[...]

4 лютага 1943 г. усе яўрэі, якія заставаліся ў гета на Пярэсецы, былі знішчаны ў трэцяй акцыі масавага забойства. Гета перастала існаваць. Застаўся толькі працоўны лагер на тэрыторыі суда, дзе ўтрымлівалася нямногім больш за 500 яўрэяў – усё, што засталася ад дзесяцітысячнай аб-шчыны Навагрудка, Карэліч, Любчы і наваколя.

Чацвёртая акцыя масавага забойства адбылася ў Навагрудку 7 мая 1943 года. У той дзень загінула 200 з 500 яўрэяў, якія жылі ў працоўным лагеры, большасць з іх – жанчыны. Забойства адбылося каля лесу ў Гарадзілоўцы, зусім блізка ад лагера. Тыя, хто заставаўся ў лагеры, маглі чуць кулямётныя стрэлы, якія знішчалі іх любімых. У той дзень загінулі цётка Дворэ (маці майго стрыечнага брата Ідэля), цётка Хайка Сухарская і мая стрыечная сястра Нахама – сястра Ідэля.

Як я казаў раней, Ідэль вярнуўся ў гета з абмарожанымі нагамі. Падчас масавага забойства, калі ўсіх асуджаных на смерць яўрэяў працоўнага лагера немцы выстраілі на падворку суда, Ідэль заставаўся ляжаць на нарах у сваім бараку, не ў стане хадзіць. Яму ампутавалі абмарожаныя пальцы на нагах, і раны яшчэ не загіліся. Яго бацька Янкель Каган і дзядзька Нотке Сухарскі перажылі тую чыстку, але праз некалькі месяцаў дзядзьку Янкеля перавялі ў лагер у Калдычэве. Мой брат Ідэль застаўся адзін. Сябры яго сям'і клапаціліся пра хлопца, прыносілі яму ежу. Самым адданым яго сябрам быў Эфраім Селюбскі, які некалі працаваў на нашай абутковай фабрыцы. Перад адпраўкай у Калдычэўскі лагер дзядзька Янкель прасіў наглядчыка гета Даніэля Асташынскага пашкадаваць яго і дазволіць яму застацца з хворым сынам, але той не дапамог.

У зняволеных у працоўным лагеры не засталася ілюзій. Яны ведалі, што не за гарамі наступная і апошняя разня, якая канчаткова спустошыць Навагрудскае гета. Трыста яўрэяў, якія засталіся ў жывых, пачалі планаваць паўстанне. Спачатку яны збіраліся напасці на ахову лагера і ўцячы ў лес, але пасля абмеркаванняў і спрэчак пагадзіліся пракапаць на волю тунель, праз які і ўцячы з гета.

7. Тунель

Наступную інфармацыю пра тунель і ўцёкі з Навагрудскага гета мне паведаміў мой сябра Шаўль Гарадзінскі.

Пасля другой акцыі масавага забойства, якая адбылася ў Навагрудку 7 жніўня 1942 г., у жывых засталіся каля 1 000 яўрэяў, 500 у працоўным лагера на тэрыторыі суда і 500 у гета. Немцы сагналі ўсіх у будынку на падворку суда. Тэрыторыю вакол суда абнеслі калючым дротам, а пазней пабудавалі высокую драўляную сцяну, каб яўрэі не маглі бачыць, што адбываецца звонку. Каля ўваходных варот лагера была пабудавана вартоўня, а па перыметру агароджы пастаўлены назі-ральныя вышкі. На адной з вышак быў устаноўлены пражэктар, які асвятляў ноччу тэрыторыю лагера. Вартавыя пільнавалі зняволеных і ўдзень, і ўночы.

Большасць насельнікаў лагера складалі рамеснікі. У будынках былі створаны розныя майстэрні: швейная, абутковая, такарная, сталярная, шорная і іншыя, якія працавалі на нямецкую армію. Умовы жыцця ў лагера былі вельмі цяжкімі: праца з ранку да ночы за мізэрны паёк: 150 г хлеба і талерка супа з бульбяных лупінак на цэлы дзень.

Вязні гета пачалі планаваць масавыя ўцёкі з лагера, спадзеючыся схвацца ў лесе і далучыцца да партызанаў. Гэтую ідэю прапанавалі доктар Каган, Берл Іоселевіч, Нотке Сухарскі і Аарон Ошман. Але многія выказваліся супраць таго, каб напасці на ахову лагера. Яны казалі, што зараз, неўзабаве пасля масавага забойства, можна разлічваць на некалькі месяцаў адносна спакойнага жыцця, дык навошта рызыкаваць сваім жыццём зараз? Усё працягвалася амаль што ў нармальным рытме. Затым мы пачулі, што 4 лютага 1943г. былі знішчаны апошнія жыхары гета на Пярэсецы. Адначасова ўзмацнілі ахову нашага лагера. Немцы па некалькі разоў на дзень пачалі выводзіць усіх насельнікаў працоўнага лагера на пераклічку, затым вярталі іх назад на работу. Дваіх сяброў Шаўля: Мошэ Бурштэйна і Руўку Шабакоўскага арыштавалі, кінулі ў турму і дапытвалі, што адбываецца ў лагера і ці вядзецца сярод зняволеных якая-небудзь падпольная работа? Сябры нічога не выдалі. Мошэ Бурштэйна катавалі і потым забілі, а Шабакоўскі, цяжка змардаваны, вярнуўся ў лагер. (Месяц да таго, рызыкуючы жыццём, Шабакоўскі пранёс у лагер радыёпрыёмнік.)

Аднойчы, у сакавіку 1943 года, нямецкі афіцэр СС Ройтэр, які займаўся яўрэйскім пытаннем па Навагрудку, у суправаджэнні памочнікаў наведаўся ў лагер. «Госці» прайшліся па майстэрнях, называючы імёны лепшых работнікаў. Калі мы папрасілі растлумачыць, у чым справа, нам адказалі, што па прапанове прапраба-не яўрэя адсёння ўсе высокакласныя спецыялісты будуць атрымліваць у дадатак 100 г хлеба кожны дзень. У гэтым спісе аказалася прыкладна 200 чалавек, сярод іх і Шаўль. Кожныя дзесяць дзён у лагер прыязджаў грузавік з хлебам, усіх лепшых майстроў збіралі ў вялікай залі аднаго з будынкаў, немец-наглядчык гаварыў прамову аб тым, што вайна хутка скончыцца перамогай Германіі, што больш не будзе расстрэлаў і што нас перавядуць у спецыяльны канцэнтрацыйны лагер, «дзе мы будзем жыць шчасліва». Калі ён канчаў гаварыць, пачыналі раздаваць хлеб. Усе, каму прызначалася дадатковая

порцыя, атрымлівалі кілаграм хлеба на наступныя 10 дзён. Астатнія 300 чалавек, якія не атрымлівалі дадатковага пайку, у гэты час заставаліся на сваіх рабочых месцах і працягвалі працу.

Праз месяц, у красавіку 1943 года, зноў у лагер прыехалі на машынах немцы на чале з афіцэрам СС Ройтэрам. Ён загадаў усім, хто атрымліваў дадатковую порцыю хлеба, пастроіцца на падворку суда, затым загадаў ім пайсці ў залю і атрымаць свой паёк. Праз тыдзень Ройтэр ізноў паўтарыў гэты незразумелы манеўр. Вязні лагера падазравалі, што за ўсім гэтым нешта крыецца і, як высветлілася, яны мелі рацыю.

Нараніцы 7 мая 1943 года немцы на чале з афіцэрам СС Ройтэрам прыбылі зноў і сказалі, што, як заўжды, прывезлі хлеб. На гэты раз усім насельнікам лагера загадалі пастроіцца на двары: тыя, хто атрымліваў дадатковую пайку, з аднаго боку двара, а ўсе астатнія – з другога. Затым тыя, хто атрымліваў дадатковы хлеб, вярнуліся ў майстэрні. Падворак суда ад майстэрняў аддзяла агароджа з калючага дроту. Людзі прайшлі праз вароты агароджы і ўвайшлі ў будынак, дзе размяшчаліся майстэрні. У гэты ж час у другім канцы агароджы расчыніліся другія вароты, і на падворак суда ўварваліся сотні паліцаёў. Яны акружылі тых, хто стаялі на двары, і пагналі іх да выхада з тэрыторыі лагера. Здагадаўшыся, які лёс іх чакае, людзі пачалі крычаць і плакаць. Нека-торыя спрабавалі ўцячы, і асобным гэта нават удалося. Астатніх завялі да ям, выкапаных напярэдадні ў 1,5 км ад лагера, і там расстралялі з кулямётаў. У той дзень немцы знішчылі 230 чалавек. Каля 300 яшчэ заставаліся жыць у лагеры.

Гэтыя падзеі глыбока ўразілі тых, каму пашанцавала ацалець. Людзі былі моцна разлаваны – немцы ашукалі іх яшчэ раз. У той жа вечар, пасля расстрэлаў, насельнікі лагера вырашылі спрабаваць вырвацца на волю. Іх план заключаўся ў наступным: спачатку закідаць гранатамі вартоўню, затым пачынаць прарывацца з дапамогай той зброі, якая мелася пад рукой: вінтовак, жалезных палак і іншага... Некаторым удалося ўцячы, іншых чакае гераічная смерць.

Але з надыходам ночы сітуацыя змянілася. Немцы ўзмацнілі варту, і ўцёкі давялося адкласці. На наступны дзень зняволення сфарміравалі падпольны камітэт, у які ўвайшлі ўсе былыя вайскоўцы: Ярэмоўскі Ізік, які служыў капралам у польскай арміі, электрык Ракоўскі, арганізатар і кіраўнік усяго плана Берл Іоселевіч, а таксама некалькі не навагрудскіх яўрэяў, якія мелі ваенную падрыхтоўку.

Людзі пачалі арганізоўвацца. Яны падзяліліся на асобныя групы, перад кожнай ставілася свая задача: адны будуць прарывацца праз розныя вароты, другія разразаць дрот агароджы, і гэтак далей. Падрыхтоўка ішла ўвесь тыдзень. Але некаторыя па-ранейшаму не згаджаліся з такім планам выравання і спрабавалі вынайсці іншы. Другія лічылі, што калі можна пражыць яшчэ адзін дзень, то навошта дабраахвотна ісці насустрач смерці? Урэшце, казалі яны, ці не ўсё роўна, як нас заб'юць? Адною з тых, хто выступаў супраць узброеных уцёкаў, была жонка доктара Якабовіча. Яна хацела, каб уцёкачы пачакалі, пакуль не будзе знойдзены спосаб выратавання і для яе параненага мужа, які не мог рухацца і таму не мог прымаць удзел у агульным паўстанні. Крытыкі першага плану выратавання стварылі ўласны камітэт, які і прапанаваў ідэю выкапаць

падкоп. Яны спланавалі, як і што прыйдзеца для гэтага рабіць. Многія не паверылі, што гэта ўвогуле магчыма, але, не маючы выбара, згадзіліся паспрабаваць. Моладзь прынесла з майстэрняў патрэбныя інструменты, лагі для апор і ўсё астатняе, што патрабавалася.

План прадугледжваў, што падкоп будзе весціся з жылога памяшкання ў апошнім будынку, які стаяў у 40 м ад агароджы гета, пад агароджу. На другім боку, адразу за агароджай, пачыналася пшанічнае поле. Летам пшаніца вырасла амаль у паўтара метра вышынёю. Калі выхад з падземнага тунеля вывесці ў поле, то цёмнай ноччу ўцекачы маглі б прайсці праз поле незаўважанымі. Да леса адтуль было паўтара кіламетра.

Трэба было паспець выкапаць тунель да жніва. Адну з праблем утвараў пражэктар. Электрык Ракоўскі узяўся вырашыць яе. Ён прапанаваў падстроіць у ноч уцекаў кароткае замыканенне, а каб яно не выклікала падазрэння ў аховы, Ракоўскі прапанаваў зрабіць замыканенне некалькі разоў напярэдадні. Паўставала і другая праблема: куды падзець зямлю, якую мы будзем даставаць з падкопа? Вырашылі ссыпаць зямлю на гарышчы таго дома, з якога вялі тунель.

Электрык Ракоўскі паставіў ля ўваходу ў падкоп сігналізацыю, якая папярэджвала тых, хто ў гэты час знаходзіўся пад зямлёю, аб нечаканай праверцы. Некалькі разоў вартавыя спыняліся ў пары метраў ад тунеля ў той час, калі людзі ўсярэдзіне працягвалі капаць. Сігналізацыя папярэджвала іх і перашкаджала выкрыццю.

Інструменты для работы патаемна змайстравалі ў майстэрнях: шуфлі, свярдзёлкі, варонкі... Напарнікам Шаўля па земляных работах быў Хоне Кушнер. Па чарзе яны капалі ад 3 да 5 гадзін штодзённа. Падкоп пралягаў на глыбыні каля 1,5 м пад зямлёю і быў дастаткова высокім, каб праз яго мог прапаўзці чалавек.

Яшчэ адной праблемай паўстала небяспека абвала. Праз кожныя некалькі метраў капачы вытыкалі наверх палку, каб праверыць глыбіню тунеля і правільнасць накірунку. Зямлю, што даставалі з падкопу, спачатку проста ссыпалі ў кутку памяшкання, адкуль пачалі капаць, потым краўцы пашылі мяхі, зямлю перасыпалі ў мяхі і перанеслі на гарышча. Калі адно гарышча цалкам было запоўнена, перайшлі на другое, а каб пераходзіць непрыкметна, зрабілі дзірку ў сцяне, якая раздзяляла два гарышчы, і пераносілі зямлю туды. Паступова засыпалі ўсё гарышча і ў тым будынку.

Па меры таго, як пасоўвалася работа, пад зямлёю рабілася цяжца дыхаць. Не хапала не толькі паветра, але і святла. Для асвятлення запальвалі самаробны каганец, але з-за недахопу кіслароду ён не гарэў, і тады капачы былі вымушаны пашырыць тунель.

Калі пракапалі каля 20 метраў у даўжыню, стала цяжка даставаць наверх мяхі з зямлёй. Тады сканструявалі каляску, якую перасоўвалі з дапамогай дзвюх лямак, пашытых краўцамі з тоўстай тканіны. Паступова тэхніка для падземных работ удасканалывалася. Сталяр па прозвішчу Дварэцкі прапанаваў пракласці драўляны трэк з прывязанай да вяроўкі тачкай. Пазней у тунель правялі электрычнасць. Работа рухалася энергічна. Людзі прыкладвалі шмат намаганняў і захоўвалі сакрэтнасць, хоць пра тунель ведалі ўсе жыхары працоўнага лагера. Калі гарышчы былі запоўнены мяхамі з зямлёй, у пакоях пабудавалі падвоеныя

сцены і ссыпалі зямлю туды, але і гэтага аказалася недастаткова. У некага ўзнікла новая ідэя. Нядзеля ў лагеры была санітарным днём, калі прыбіралі туалеты, жылыя пакоі і падворак суда. Туалетамі ў лагеры служылі звычайныя ямы, выкапаныя ў зямлі. Калі яны запаўняліся, то выкопваліся новыя, а зямлю вывозілі на тачках за тэрыторыю гета. Адным захадам капачы вывозілі і зямлю з падкопа.

Паступова тунель дайшоў да агароджы. У нейкі момант капачы тунеля наткнуліся на цвёрдую пароду. Потым узнікла яшчэ адна тэхнічная праблема: тачка з зямлёй увесь час звальвалася з драўляных рэек. Але ўсе гэтыя праблемы былі вырашальнымі. Час ад часу капачы псавалі пражэктар, каб вартавыя прывыклі да праблем з электрычнасцю. Калі пражэктар псаваўся якраз перад надыходам цемнаты, то ахова прывозіла каго-небудзь ноччу, каб наладзіць яго. Вязні прыкмецілі, колькі часу патрэбна на тое, каб пражэктар ізноў запрацаваў. Але часам яго рамантавалі толькі на наступную раніцу. Так паўтаралася кожныя два тыдні.

Дата ўцёкаў была прызначана на жнівень. Таксама быў прызначаны парадак уцёкаў, хто ідзе ў тунель першым, хто апошнім, і гэтак далей... Тыя, хто адпраўляліся першымі, неслі зброю на выпадак сутычкі на выхадзе з вартай. Апошнія таксама былі ўзброены, каб прыкрываць тыл. Праводзіліся рэпетыцыі ўцёкаў. Вырашалі таксама, як быць з людзьмі, што жылі ў першым будынку? Іх было занадта многа, і яны не маглі непрыкметна перабрацца ноччу ў суседні барак. Тады іх пакінулі нанач у будынку па суседству з кравецкай майстэрняй, а ноччу яны перабіраліся праз адтуліны на гарышчы ў барак, адкуль быў выкапаны тунель. Гэта таксама было адрэпетыравана.

Прыкладна за месяц да прызначанай даты ўцёкаў тунель дакапалі да пшанічнага поля. Цяпер, калі ў ноч уцёкаў адключаць пражэктар, людзі маглі б незаўважанымі выбрацца з тунеля і дабежчы да лесу. Яны чакалі даждлівай ночы і нават падрыхтавалі бляшанкі, якія павінны былі брынкаць на ветры, утвараючы шум, і прыкрываць пабег, даючы магчымасць уратавацца. Па падліках, уцекачам трэба было прайсці каля 20 км, каб дабрацца да партызанаў.

Калі ўсё было гатова, зняволення раптам даведаліся, што немцы блакіравалі раён, у якім дзейнічалі партызаны, цэлай дывізіяй, і што партызаны адыйшлі ў глыб Налібоцкай пушчы, дзе апынуліся ў акружэнні. Аблога цягнулася цэлы месяц. Уцёкі давялося адкласці. Ізноў пачалася спрэчка паміж тымі, хто хацеў уцякаць неадкладна, і тымі, хто быў супраць. Тым часам пачалося жніво, і пшанічнае поле зжалі, пакінуўшы адкрытай вялікую прастору паміж лагерам і лесам. Набліжалася восень. Пачаліся дажджы, і тунель у некаторых месцах стаў абвальвацца. Людзі захваляваліся, што калі зараз не выйсці праз тунель, то неўзабаве ён зусім абваліцца. У гэты ж час 11 майстроў перавялі з навагрудскага працоўнага лагера ў канцэнтрацыйны лагер у Калдычэва. Бацька Шаўля і мой дзядзька Янкель знаходзіліся сярод тых адзінаццаці. Тым часам ахову лагера зноў узмацнілі.

Было вырашана пракапаць тунель далей, за пагорак у самым канцы поля. 70-гадовы сталяр з Карэліч па прозвішчу Школьнік зрабіў драўляныя падпоркі для тунеля, і работа заварушылася. Шаўль таксама працаваў кожны дзень. У пачатку верасня капачы дасягнулі адваротнага боку пагорку.

Усталявалася надвор'е ранняй восені, з ветрам і дажджамі. Людзі пачулі, што партызаны зноў вярнуліся ў ваколіцы Навагрудка, і рабілі апошнія прыгатаванні да ўцекаў. Правялі яшчэ некалькі рэпетыцый, але канчатковую дату адклалі яшчэ раз, таму што усталявалася занадта сонечнае надвор'е. Некалькі зняволеных адмовіліся бегчы разам з усімі і знайшлі сабе ў лагеры месца, дзе можна было б схаватца. Падпольны камітэт падрыхтаваў каманду па правядзенню аперацыі і каманду, якая б сачыла за дысцыплінай, а таксама быў складзены ліст да нямецкага наглядачыка за лагерам, у якім зняволеныя напісалі, што здолелі вызваліцца і будуць помсціць.

Нядзеля 26 верасня 1943 года выдалася пахмурнай і дажджлівай. Уцекачы былі напругавыя. Кожны атрымаў свой парадкавы нумар у чарзе. Шаўль быў нумарам 82. Наколькі мне вядома, людзі атрымлівалі нумары не па жэрабю. Потым атрымалася, што некаторыя з уцекачоў, хто ішлі першымі, былі забіты, а апошнія выжылі, але ў той час усім здавалася, што лепш ісці сярод першых, бо яны мелі зброю: пісталеты, вінтоўкі і гранаты. У дадатак некаторыя змайстравалі драўляныя імітацыі аўтаматаў проста для таго, каб пры магчымасці было чым напалохаць ворага. Аперацыя пачалася. Першыя 120 чалавек папаўзлі праз тунель, астатнія стаялі ў чарзе ў поўным маўчанні. Калі Шаўль выпаўз на паверхню, ён адчуў прахалодны подых ветру – гэта быў вецер свабоды. Усяго ў тую ноч збеглі 250 ці 280 вязняў працоўнага лагера. Сястра Шаўля, Соня, і яе муж Аарон Ошман выйшлі з тунеля адразу за ім. Далей в'ыйшаў брат Аарона, Янкель Ошман. Пачуўшы стрэлы, яны разбегліся ў розныя бакі, а Шаўль застаўся з Кушнерам. Яны паспрачаліся, у які бок правільна будзе ісці. Шаўль сказаў: «Я тут вырас і добра ведаю мясцовасць. Нам лепш бегчы ў той бок, каб як мага далей адбегчыся ад лагера». Але Кушнер не згадзіўся, адказаў, што ён ведае наваколле лепш за Шаўля. Урэшце яны пачалі блукаць. Ноч была вельмі цёмнай. Раптам абодва ўбачылі, што вяртаюцца да лагера. Здалёк адтуль да іх данесліся крыкі і страляніна. Шаўль азірнуўся назад. Кушнер, які ішоў за ім, альбо знік, альбо быў забіты. Шаўль аказаўся адзін і пабег напярэці праз поле. Праз некаторы час ён натрапіў на двух яўрэяў, якія таксама ўцяклі з лагера: Файфера з цэнтральнай Польшчы і Пакідэля з Ломжы. Яны запыталіся ў Шаўля, ці ведае ён мясцовасць? Разам яны праблукалі ўсю ноч.

Пазней я даведаўся, што здарылася падчас уцекаў. Тыя, хто выйшлі першымі, сутыкнуліся ў цемры з вартавымі. Пачалася страляніна. Восемьдзесят чалавек былі забіты, але астатнім 170 удалося ўцячы і дабрацца да партызан. Яны ішлі ўсю ноч, дайшлі да чыгункі і па рэйках дабраліся да леса. На світанку яны зразумелі, што за гэты час здолелі адыйсціся ад Навагрудка ўсяго кіламетры на тры. У 8 ці 9 гадзін раніцы адусюль да іх сталі даносіцца гукі стрэлаў – гэта немцы лавілі і забівалі ўцекачых з лагера яўрэяў. Шаўль і яго таварышы схаваліся ў аleshніку і чакалі надыхода ночы. Калі сцямнела, яны выбраліся з лесу і пайшлі пашукаць есці. Хацелі зайсці ў адну хату, але ўбачылі паблізу нямецкі патруль і павярнулі назад. Потым зазірнулі ў другую хату, там ім далі хлеба з малаком. Падсілкаваўшыся, яны рушылі далей праз лес, не ведаючы дакладна, куды ісці. Яны хацелі дабрацца да мясцовасці, якая называлася Ларда. Па чутках, там знаходзілася база атрада Віктара. Людзі падказалі ўцекачам, што калі яны прайдуць праз дарогу, то апынуцца на партызанскай тэрыторыі. Усё

наваколле дзялілася на тэрыторыі, якімі кіравала тая ці іншая партызанская група.

На світанку другой ночы Шаўль з таварышамі зайшлі ў мясны гушчар. Там яны нечакана сустрэлі знаёмых, таксама ўцёкшых з лагера. Сярод іх былі доктар Якабовіч з жонкай, Даніэль Асташынскі, Пінчук, Файбелевіч і яшчэ адзін яўрэй з Івянца па прозвішчу Мотке, які нёс з сабою радыё. Ад напатканых знаёмых Шаўль з таварышамі даведаўся, што немцы схапілі многіх уцекачоў, і што трэба як мага хутчэй знайсці партызан.

У тую ноч іх накармілі сяляне суседняй вёскі. Жонка доктара Якабовіча заходзіла ў кожную вёску і распытвала людзей, ці чуваць што аб партызанах? Ей падказалі, як дайсці да базы Віктара. Яна знаходзілася недзе паміж дарогамі на Свіцязь і Навагрудак.

Уцекачы ішлі ўжо трэцюю ноч. Быў дождж. У доктара Якабовіча балела параненая нага, і яго прыходзілася несці на плячах. Раніцай яны пачулі стрэлы, і іх акружылі людзі ў нямецкай форме, але, на шчасце, гэта былі пераапанутыя партызаны з атрада Віктара. Яны паабяцалі завесці ўцекачоў у штаб брыгады, накармілі знясіленых людзей і далі ім пераапануцца ў сухое адзенне. Потым ім паказалі дарогу ў лагер Бельскага. Па дарозе яны яшчэ не раз сустракаліся з рознымі партызанскімі групамі, і ўсе дапамагалі уцекачам з гэта, давалі ім ежу і паказвалі дарогу. Так Шаўль з сябрамі ішлі праз лес, пакуль ля мястэчка Атонамань не знайшлі атрад братоў Бельскіх. Яны заставаўся ў лагера каля двух тыдняў, а затым іх нарэшце пераправілі ў баявы партызанскі атрад Бельскага, дзе для Шаўля пачалося сапраўднае партызанскае жыццё.

Капанне тунеля і масавыя ўцёкі з працоўнага лагера – гэта па-сапраўднаму гераічны ўчынак навагрудскіх яўрэяў, апошніх, хто ацалеў ад знакамітай старажытнай абшчыны, якая налічвала да вайны 6 000 чалавек. Людзі капалі тунель удзень і ўночы на працягу месяцаў, галодныя, у адчаі ад страты сваіх блізкіх, не зважаючы на страх і жахлівае існаванне ў лагера, абнесеным сцяною з кулямётнымі вышкамі і пражэктарамі, калі ахова праводзіла праверкі і вобыскі без папярэджвання, у любы час дня і ночы. Капачы нават самі не вельмі верылі ў поспех. Яны чакалі, што немцы знойдуць падкоп і добра ведалі, што для ўсіх тэта будзе азначаць заўчасны канец. Капанне тунеля было ўчынкам бунтарскім, але калі паглядзець, у якіх умовах ішло будаўніцтва, то можна зазначыць, што тунель сам па сабе быў значным інжынерным дасягненнем. Ён дасягаў 250 м у даўжыню і 60 см у вышыню, пралягаў на глыбіні каля 1,5м. Здаецца неверагодным той факт, што яго не знайшла ахова лагера, што капачы здолелі непрыкметна схаваць такую колькасць зямлі, здолелі абыйсці ўсе перашкоды: захаваць правільны накірунак, за-сцерагчыся ад абвалаў, грунтавых вод, недахопу паветра і іншых праблем. Гісторыя Халакосту не ведае падобных учынкаў. Восемдзясят уцекачоў з навагрудскага працоўнага лагера загінулі падчас уцёкаў. Некаторых немцы схапілі пазней і закатавалі да смерці, але іншым папчасціла дабрацца да партызан. Сярод гэтых 170 - 190 чалавек былі Мотке Сухарскі і Ідэль Каган. Большасць з уцёкшых вязняў перажылі Халакост.

9. Будаўніцтва новага жыцця

Так скончылася партызанская глава майго жыцця. Гэта быў унікальны перыяд, асабліва для таго, хто выжыў у часы масавых забойстваў, хто перажыў жахі тэрору. Гэта быў вельмі цяжкі час, але поўны хвалюючых падзей. Жывучы з партызанамі, мы нават марыць не маглі аб тым, што аднойчы надыйдзе вызваленне. Мы не спадзяваліся застацца жывымі. Вакол таіліся такія небяспекі і цяжкасці, што часта здавалася: гэта канец. Мы ніколі не зазіралі ў будучыню, і таму вызваленне для многіх стала поўнай нечаканасцю. Раптам перад намі паўстала пытанне: а што цяпер? Што далей?

Для многіх з нас першым жаданнем было вярнуцца дадому, у Навагрудак. Але, падумаўшы, мы запыталі сябе: навошта? Там, дзе некалі быў наш дом, зараз нас чакалі толькі магільны нашых дарагіх і любімых. Абшчыны не існавала. Горад ляжаў у руінах. Але, урэшце, у нас не заставалася іншага выбару, мы былі вымушаны туды вярнуцца. На гэтым этапе жыцця за лепшае было ўвогуле шмат не думаць аб тым, што чакае нас у будучым. Вайна яшчэ не скончылася. Непрывычна здавалася нам пакідаць базу, выходзіць з лесу, у якім мы адчувалі сябе ў бяспецы. За гэтыя гады мы ўжо прызвычаліся хавацца, а раптам усё змянілася.

Нараніцы мы падрыхтаваліся пакінуць лагер. Нам загадалі раскідаць зямлянкі, каб «белыя» польскія партызаны, якія хутчэй за ўсё зараз паспрабуюць заняць нашае месца, не маглі скарыстаць іх. Па дарозе на Навагрудак на лясных сцежках нам сустракаліся забітыя нямецкія салдаты, спаленая бронетэхніка. Мы прайшлі возера Кромань і накіраваліся далей праз пушчу.

Стаяў спякотны летні дзень. Мы стаміліся і ўспацелі. Гэта быў цяжкі пераход, асабліва для дзяцей і пажылых. Мой стрыечны брат Ідэль не адставаў ад астатніх і не скардзіўся, нягледзчы на пакалечаныя ногі. Ён крочыў побач са мной і ніколі не прасіў, каб яго падвезлі на возе разам з другімі хворымі і слабымі.

Паступова блакітны туман накрываў лес, і чым далей мы прасоўваліся наперад, тым гусцейшым ён рабіўся. Мы адчулі пах дыму. Гэта гарэў лес. Баі, што ішлі ў гэтых лясах, выклікалі пажары, якія хутка ахапілі велічныя тэрыторыі. Дым перашкаджаў дыхаць, з вачэй каціліся слёзы. Польшыя акружала нас з усіх бакоў. Гарачыня рабілася невыноснай. Мы дайшлі да ракі Нёман, якая перарэзала дарогу агню, і спыніліся на адкрытай мясцовасці. Пасля шматдзённага марша мы нарэшце выйшлі на ўскраек Налібоцкіх лясоў.

Мы вышлі з лесу і рушылі па шашы. Па дарозе нам трапілася вялікая вёска. Усе вяскоўцы высыпалі на вуліцу і дзівіліся, гледзячы на нас, адкуль узялася такая вялікая група яўрэяў? Мы дайшлі да Любча, дзе некалі жыла вялікая яўрэйская абшчына, якую цалкам вынішчылі пад час Халакосту. Любчанскія хрысціяне, бачачы нас, не стараліся схаваць сваёй варожасці. Нам адмовіліся даць паесці, не дазволілі нават напіцца з калодзежа, тут жа адбылося некалькі сварак. Мы пакінулі гэты невялічкі гарадок з цяжкім сэрцам. Варожасць, з якой мы тут сутыкнуліся, паказвала агульны настрой у адносінах да яўрэяў. Спачатку мы рухаліся ў ваенным парадку, узброены атрад узначальваў калону і замыкаў тыл. Але потым калона разбілася на асобныя групы, якія рухаліся самастойна.

Невядома чаму, але ў нашых сэрцах не было радасці. Праходзячы праз мясцовасці, дзе некалі квітнелі яўрэйскія абшчыны, мы толькі цяпер асэнсавалі ўвесь памер трагедыі. Гэтыя мясціны назаўсёды змяніліся. Людзі сталі іншымі. Яўрэйскія мястэчкі перасталі існаваць, там проста не засталася ніводнага яўрэя, усе яны былі мёртвыя. Чым далей мы ішлі, тым цяжэй рабілася ў нас на душы. На адлегласці былі відаць дахі навагрудскіх дамоў, але мы не адчувалі радасці. На самай справе нам не хацелася вяртацца ў горад. Многія не маглі стрымаць слёз. Вечарам мы дабраліся да ўскраіны Навагрудка і па Першамайскай вуліцы дайшлі да вялікай садзібы, што стаяла на ўскрайку горада.

Ні мой брат Ідэль, ні я не маглі заснуць у тую ноч, нягледзечы на стому. Мы адчувалі сум і жаль. І гаварылі аб тых, каго любілі і страцілі, пра наш непаўторна ўтульны дом, нашых бацькоў, братоў і сястрычак, усю нашу вялікую і кую сям'ю, якая была поўнасна знішчана.

На наступны дзень мы ўсе сабраліся на двары садзібы на апошняе паstraенне. Тувія Бельскі звярнуўся да нас з кранаючай прамовай і абвесціў, што ён распускае полк і адгэтуль кожны з нас вольны ісці куды хоча і рабіць што пажадае. Партызанскае жыццё скончылася. Распускаючы полк, Тувія не падпарадкаваўся загаду цэнтральнага партызанскага кіраўніцтва, бо загад быў такі: перадаць поўны партызанскі атрад у тым выглядзе, як ён існаваў, у падпарадкаванне савецкіх уладаў. Тувія Бельскі мужна не паслухаўся гэтага загаду, бо здагадаўся, што савецкае кіраўніцтва адразу мабілізуе атрад у дзейную армію і пашле людзей на фронт. Менавіта гэта і здарылася з тымі партызанскімі атрадамі, якія своечасова не самаліквідаваліся. Савецкае кіраўніцтва, зразумела, не ўхваляла Тувію за такі дэмарш, яго хацелі арыштаваць, і наш камандзір быў вымушаны пакінуць Навагрудка і перабрацца ў Ліду.

Людзі з грамадзянскага лагера таксама разбрыліся па суседніх мястэчках і гарадках. Многія атрымалі работу, што вызваліла іх ад мабілізацыі ў савецкія войскі, іншыя ж былі прызваны на службу і гераічна змагаліся на фронце. Многія з іх загінулі, як праслаўлены партызанскі камандзір Асаэль Бельскі. Ён ваяваў як салдат Чырвонай Арміі і загінуў пад Кенігсбергам. Асаэль быў для ўсіх нас прыкладам асабістай мужнасці і гераізма, і яго подзвігі ўпісалі дастойную главу ў гісторыю Халакосту.

Мы ішлі па вуліцах Навагрудка — роднага горада, які мы некалі так любілі, і адчувалі сябе чужынцамі. Вялікая частка горада ляжала ў руінах. За руінамі і вялікай пусткай узвышаліся вароты яўрэйскіх могілак, як помнік, што ўвекавечыў славетную абшчыну, знішчаную пад час Халакосту. Мы ішлі па вуліцах, а хрысціянскі горад глядзел на нас як на дзіва і задаваўся толькі адным пытаннем: як нам удалося ўцалець? Яны не адчувалі да нас ні спагады, ні спачування. Людзі, якія і раней не хавалі сваёй варожасці, легка падпалі пад уплыў гітлераўскай антысміцкай прапаганды. Здавалася, зараз яны шкадавалі, што немцам не ўдалося скончыць пачатую справу і знішчыць яўрэяў да апошняга.

Некаторыя яўрэйскія дамы засялілі бежанцы, другія стаялі разрабаванымі. Людзі баяліся, што іх прымусяць вярнуць гаспадарам расцягнутую маёмасць і пакінуць чужыя дамы.

А мы зусім не адчувалі сябе пераможцамі. Наадварот, мы былі прыгнечаныя і прыніжаныя. Сцішыўшыся, стаялі мы каля агульных магіл ля вёскі Скрыдзева, на Літоўцы і ў Гарадзілоўцы, дзе былі пахаваны звыш 10 000 яўрэяў – цэлыя абшчыны, з жорсткасцю знішчаныя нацыстамі. Сярод мёртвых былі і тыя, каго мы любілі: нашы бацькі, браты і сёстры. Магілы нашых пакутнікаў зараслі дзірваном, але ў некаторых месцах мы знаходзілі на паверхні выкапаныя косці і чалавечыя астанкі. Гэта жыхары навакольных вёсак апаганьвалі брацкія магілы ў пошуках залатых упрыгожванняў. Мы стаялі, узрушаныя, і ўспаміналі загінуўшых. Потым мы прачыталі малітвы Іцкор і кадзіш. Некаторыя з нас няўсцешна плакалі, і гэта канчаткова падарвала наш дух. Душы запаўняла незразумелая пустата. Болей нашае жыццё не было арганізаваным і падпарадкаваным партызанскаму кіраўніцтву, нам давялося сутыкнуцца з новай рэчаіснасцю мірнага жыцця, знайсці ў ім свой шлях і працягваць жыць. Жыць – гэта азначала задавальняць мноства дробных штодзённых патрэб, і ў першую чаргу – здабываць сабе ежу. Да таго ж, усім маладым людзям з ваеннай падрыхтоўкай належала абавязкова зарэгістравацца на прызыўным пункце. Вайна працягвалася, кожны дзень прыносячы нашай краіне вялікія страты. Кожны дзень на палях баёў гінулі сотні тысяч юнакоў.

Ідэль, дзядзька Нотке і я знайшлі сабе прытулак у пакойчыку дома на Замкавай вуліцы, што каля Замкавай гары. У гэтым пакінутым доме разам жылі цяпер чалавек 20. Я адзіны з нашай сям'і павінен быў прайсці рэгістрацыю на прызыўным пункце. Ідэлю споўнілася толькі 15 гадоў, а дзядзька даўно выйшаў з прызыўнога ўзросту. Мяне дэмабілізавалі ў міліцыю і прызначылі участковым. Дзядзька пайшоў працаваць лудзільшчыкам, а брат запісаўся ў рускую сярэдняю школу. Але тых мізэрных грошай, якія я атрымліваў на службе, нам не хапала на жыццё, і Ідэль заняўся даволі небяспечным гандлёвым прадпрыемствам. Ён быў вынаходлівым камерсантам і разумеў, які тавар зараз будзе мець вялізны попыт. Пераапануўшыся ў вайсковую форму, Ідэль ездзіў у розныя гарады Расіі, дзе выдаваў сябе за калеку-ветэрана. Там ён купляў адзенне, абутак, прадукты і цыгарэты, нелегальна прывозіў на Беларусь і тут з выгадай перапрадаваў. Зразумела, для таго, каб весці такі бізнес, Ідэлю даводзілася пракручваць рызыкоўныя аперацыі з золатам і замежнай валютай, што было строга забаронена савецкім крымінальным кодэксам. Але пакуль ён займаўся гэтай дзейнасцю, мы ўсе трое маглі жыць нябедна.

Праз некалькі месяцаў цяжка захварэў дзядзька Нотке. Ён моцна атруціўся, што дало ўскладненне на страўнік. Ён памёр падчас аперацыі ў гарадскім шпіталі. Дзядзьку Нотке пахавалі на навагрудскіх яўрэйскіх могілках. Мы з Ідэлем перабраліся з Замкавай вуліцы ў дом Дзяляціцкіх, што стаяў на Базіліянскай вуліцы каля праваслаўнай царквы. У тым доме зараз жылі 15 чалавек.

Усяго ў Навагрудку жыло некалькі соцень яўрэяў – усё, што засталася ад абшчыны. Нашы размовы ў той час круціліся толькі вакол вялікай трагедыі, напаткаўшай яўрэяў, нашага партызанскага жыцця і будучыні. Усе мы шмат пілі, спрабуючы за гарэлкай забыцца на нашае гора і страты.

Каля сотні яўрэяў прымалі ўдзел у службе Кол Нідрэй на свята Йом-Кіпур 1944 г., якая адбывалася ў доме Валковічаў на вуліцы Замкавай, у вялікай залі, дзе

некалі размяшчаўся рэстаран. Некалькі яўрэяў-салдат Чырвонай Арміі, часці якой зараз кватаравалі ў Навагрудку, таксама прыйшлі. Ніколі не забуду гэтай кранальнай службы. Кантарам быў стары навагрудскі яўрэй, які страціў у Халакост усю сваю сям'ю. Ён недзе здабыў малітоўнік і чытаў па ім малітвы, а яго слухачы, мужчыны і жанчыны, плакалі, не хаваючы слёз. У паветры лунаў дух святасці.

Мае саслужбоўцы-міліцыянеры і афіцэры Чырвонай Арміі, завітаўшы на службу Кол Нідрэй з цікаўнасці, стаялі ціха і назіралі. І хаця яны не разумелі ні слова з малітваў, сам ход службы крануў іх сэрцы, і яны не сталі забараняць «незаконны сход», а дазволілі нам працягваць.

9 мая 1945 года Германія капітулявала. Страшэнная вайна, якая цягнулася звыш 6 гадоў і знішчыла дзiesiąткі мільёнаў чалавек, у тым ліку 6 мільёнаў яўрэяў, нарэшце скончылася. Ніколі яшчэ наша шматпакутная нацыя, зведаўшая за сваю гісторыю шматлікія войны, забойствы, выгнанні, інквізіцыю і пагромы, не перажывала нічога падобнага да Халакосту. Само існаванне яўрэйскай нацыі ставілася пад пагрозу знікнення. Перамога над нацысцкай пачварай выклікала ўсплеск радасці ва ўсіх акупіраваных немцамі краінах, выклікала нацыянальны гонар і захапленне савецкім народам і гераічнай Чырвонай Арміяй, яе камандзірамі і ўсім кіраўніцтвам Савецкага Саюза. Але мы – яўрэі, перажывушы гэтую вайну, – заставаліся аб'якавымі да агульнай радасці. Нашы сэрцы ўсё яшчэ перапаўнялі смутак і боль.

Вайна скончылася, і перад намі паўстала вялікая неакрэсленая будучыня. У родным горадзе цяпер мы адчувалі сябе чужынцамі, ды нам і самім не хацелася затрымлівацца ў тым месцы, дзе кожны куточак і кожная вуліца нагадвалі аб славытым мінулым вынішчанай яўрэйскай абшчыны і жахах фашысцкай акупацыі.

Летам 1945 года ўрад Савецкага Саюза і часовы ўрад Польскай Народнай Дэмакратычнай Рэспублікі падпісалі пагадненне, па якому ўсе жыхары Польшчы, якія да пачатку другой сусветнай вайны жылі ў Заходняй Беларусі і Заходняй Украіне, зараз перайшоўшых да Савецкага Саюза, мелі права выбраць сабе грамадзянства. Яны маглі застацца жыць у Савецкім Саюзе, або эмігрыраваць у Польскую Народную Дэмакратычную Рэспубліку ў яе наоў акрэсленых межах.

Большасць яўрэяў, жыўшых у Навагрудку, выбралі польскае грамадзянства і зарэгістраваліся ў спецыяльных эміграцыйных установах, створаных для гэтай мэты. Савецкія ўлады не маглі зразумець нашага жадання эмігрыраваць. Нас пераконвалі застацца на Беларусі, і іх аргументы мелі рацыю: Польшча была краінай з вельмі пашыраным антысемітызмам, які меў свае глыбокія гістарычныя карані. Менавіта на тэрыторыі Польшчы ў час вайны дзейнічалі самыя жудасныя, самыя антычалавечыя канцэнтрацыйныя лагеры: Асвенцым, Трэблінка, Майданэк, у той час як мясцовыя жыхары ставіліся амаль аб'якава да генацыду яўрэйскага народа. Нават пасля вызвалення Польшчы ад гітлераўскай акупацыі ў некаторых вялікіх гарадах: Клецку, Кракаве, Радуні і іншых адбыліся яўрэйскія пагромы.

Усё гэта было праўдай, але ў душы мы спадзяваліся, што Польшча не стане месцам нашага канчатковага жыхарства. Мы хацелі выехаць адтуль, дзе

перажылі зашмат пакут, пакінуць Савецкі Саюз з яго наглуха зачыненымі межамі, у спадзяванні, што потым нам удалася выехаць з Польшчы куды-небудзь далей, хоць мы пакуль яшчэ і не ведалі, куды.

А пакуль што я працягваў службы ў міліцыі. Адноўчы мяне выклікалі ў штаб і спыталі, ці ёсць у мяне сваякі ў Палесціне? Я адказаў, што няма. Тады мне растлумачылі, што прыйшоў ліст на імя Берла Кагана, што жыве ў Навагрудку. Пісьмо даслаў чалавек па прозвішчу Мейры Гершон, які жыве ў Тэль-Авіве, што ў Палесціне. Я адказаў, што не ведаю гэтага чалавека. Мне падалі пісьмо і папрасілі перакласці яго на рускую мову. У лісце гаварылася, што яго аўтар сам родам з Навагрудка і што раней яго звалі Гершон Эйхер. Я добра памятаў Гершона Эйхера, які быў членам маладзёвага руху Хашомер Хацаір і эмігрыраваў з Беларусі ў Палесціну ў 30-х гадах. Я ўспомніў, што яго сям'я мела рыбны магазін. Нейкім чынам Гершон даведаўся, што я застаўся жывы, і прасіў у сваім лісце, каб я напісаў яму, што здарылася з нашай абшчынай і, у прыватнасці, які лёс напаткаў яго вялікую сям'ю? У сваім лісце Гершон таксама падкрэсліваў, што ўсе эмігранты з Навагрудка, якія зараз жывуць у Палесціне, хацелі б аказаць магчымую дапамогу тым, хто застаўся ў жывых з нашай абшчыны. Ад іх імя ён выказваў усім нам глыбокае спачуванне з нагоды напаткаўшага нас гора і казаў, што зараз усе былыя навагрудчане адчуваюць сваім абавязкам дапамагчы нам усімі магчымымі сродкамі.

Ліст Гершона стаў прамнем святла, прарэзаўшым цемру. Раптам мы даведаліся, што нехта на гэтым свеце думае і клапаціцца пра нас, але што важней за ўсё – мы знайшлі сваё месца прызначэння: мы павінны былі нейкім чынам дабрацца да Святой Зямлі Ізраіля, дзе знойдзем суцяшэнне свайму гору і пабудуем новае жыццё. Ліст Гершона стаў той рухаючай сілай, якая прымусіла нас адправіцца ў дарогу да нязведанага, нягледзечы на ўсе цяжкасці.

Мой брат Ідэль і я вырашылі эмігрыраваць у Польшчу, але у мяне была праблема: я службыў у міліцыі, мяне нават збіраліся накіраваць у спецшколу НКУС (КДБ) ў Мінск. Я быў у распачы, але куды падзецца? Вырашылі, што Ідэль паедзе адзін, а я застануся. Але, на маё шчасце, вясной 1945 года савецкія ўлады вырашылі выключыць усіх студэнтаў-яўрэяў з гэтай спецшколы (нас усяго было там тое). З дапамогай Ідэля мяне прынялі на педагогічны факультэт Мінскага універсітэта. Затым брат дапамог мне вызваліцца ад службы ў міліцыі. Неафіцыйна, за пэўную суму грошай, я атрымаў патрэбныя паперы і эміграцыйнае пасведчанне. Мы падрыхтаваліся выехаць з Беларусі і спадзяваліся, што мяне не схопяць на мяжы з ліпавымі дакументамі.

Якраз у гэты ж час мы раптам атрымалі ліст ад майго стрычнага брата Лейзера Сандэроўскага, які жыве ва Ўзбекістане, у Самаркандзе. Мы былі прыемна ўзрушаныя – яшчэ адзін член нашай сям'і застаўся ў жывых! Старэйшы брат Лейзер быў ужо жанаты, і мы з нецярпеннем сталі чакаць яго прыезду разам з жонкай у Навагрудак. Мы падалі патрэбныя заявы, неабходныя для таго, каб выклікаць Лейзера з Самарканды, сабралі неабходныя рэкамендацыі і паперы, каб паскорыць нашу сустрэчу. І вось ужо Лейзер з жонкай Міхле, а таксама сястрой жонкі Мірыям і яе мужам Ізраэлем Ганцам прыбылі ў Навагрудак. Амаль адначасова з Узбекістана вярнуўся Мойша Штэйнберг – дырэктар школы Тарбут, у якой ішлі заняткі на іўрышце. Радасць сустрэчы

перамешвалася з горыччу ўспамінаў аб нашай трагічна загінуўшай вялікай сям'і. Прыбыльцы, спазнаўшы страшную праўду аб тым, што зрабіў Халакост з нашай нацыяй і, у прыватнасці, з навагрудскай абшчынай, адчувалі роспач і спустошанасць.

Праз некалькі тыдняў, восенню 1945 г., мы назаўжды пакінулі Навагрудак і накіраваліся ў Польшчу. [...]